

42/2

DECEMBER 2022
42. ÅRGANG

PAPYRUS

TIDSSKRIFT FOR DANSK ÆGYPTOLOGISK SELSKAB

Indhold

PAPYRUS 42. årgang, nr. 2 2022

4 De jordiske rester af Amarnaperiodens kongefamilie.

Hvad ved vi og hvad ved vi ikke.

Et retsmedicinsk blik

Corinne Duhig

14 Kampen om de normanniske porfyrsarkofager

Lise Manniche

24 Nofret

Paul John Frandsen

40 Thorlacius i Kongernes Dal – én måned før Champollions tydning

Jørgen Podemann Sørensen

45 Mindeord: Lise Manniche

Paul John Frandsen

48 Siden sidst

Louise Alkjær

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, cand. mag. og underviser på Folkeuniversitetet

Corinne Duhig, PhD FSA MCIfA, College Teaching Associate and Director of Studies in Archaeology, Wolfson College Cambridge; Bye-Fellow and Director of Studies in Archaeology, Lucy Cavendish College Cambridge; *Gone to Earth*, Osteoarchaeology and Funerary Archaeology; cd21@cam.ac.uk

Paul John Frandsen, mag. art., lektor emeritus på Københavns Universitet

Lise Manniche, mag. art., PhD. var redaktør af *Papyrus*

Jørgen Podemann Sørensen, mag. art., lektor emeritus i religionshistorie ved Københavns Universitet

HUSK

- at betale kontingent senest 1. februar
- at skrive navn på betalingen
- Reg.nr. 1551 kontonr. 7347383

ENGLISH ABSTRACTS

What we know – and what we don't know – about the Armana Royals from their remains. A view from the forensic anthropologists

Corinne Duhig

The British osteoarchaeologist and forensic anthropologist Corinne Duhig has written a critical review of the putative medical diagnoses given to Tutankhamun as cause of his death, and has examined the equally unsatisfactory studies of the skeleton found in tomb no. 55 in the Valley of the Kings. Speculations about the identity of the intended owner of the grave as well as the identity and age of the human remains have been proportional to the growth of interest in the history of the period. Whereas there is almost complete agreement today that the skeleton is that of a man and that this man is the father of Tutankhamun, his identity is in doubt. Against the background of her own research and her review of recent research on these issues, Corinne Duhig concludes that the individual could have been no more than 23 years old when he died. This conclusion makes it unlikely that the human remains could have been those of Akhnaton.

The battle for the porphyri sarcophagi

Lise Manniche

Lise Manniche was greatly fascinated by the exquisite Egyptian porphyry. It was the pink – also called imperial – variety in particular that interested her. On a large scale, it is found used in the Roman Empire where ever the emperors engaged in prestige building projects, be it in Rome or Constantinople. The stone was imported from Egypt and was so valuable that, if possible, large stocks were built up for later use. If the original purpose was no longer relevant, the stone was reused, and Lise's last article is precisely about such a case – one of the more unknown.

Nofret

Paul John Frandsen

The Amarna period is also at the heart of one of the largest cartoon projects in Danish history. It took 36 years to complete the series *Nofret* with the stately volume that appeared in 2022. The 13 volumes represent Sussi Bech's fantastic take on what happened in the twenty years when the historical protagonists in Egypt were called Akhnaton, Nefertiti, Kiya, Tutankhamon, and many other famous names. The story of their lives, the history of Egypt and the relationship with the contemporary world of the eastern Mediterranean is told through the fictional character Nofret. *Nofret* is reviewed by the editor of this issue of *Papyrus*.

Thorlacius in The Valley of The Kings – one month before Champollion deciphered the hieroglyphs

Jørgen Podemann Sørensen

Just a month before the decipherment of the hieroglyphs in 1822, professor of latin Børge Thorlacius gave a lecture in Copenhagen on 'The Underworld and the state after death.' Drawing, among other sources, on the rich material found in the magnificent volumes of *Description de l'Égypte*, he invited the audience to join him on a walk among the remains of the dead, 'if you dare.' Jørgen Podemann Sørensen accompanies the reader on this promenade.

PAPYRUS udgives af

Dansk Ægyptologisk Selskab

c/o Carsten Niebuhr Afdelingen
ToRS

Københavns Universitet Amager
Karen Blixens Plads 8, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside: www.daes.dk

DÆS e-mail: mail@daes.dk

Papyrus e-mail: pjf@hum.ku.dk

Bank: Danske Bank
1551-0007347383

Bestyrelse

Tine Bagh (formand)
Else Steenberg (sekretær)
Louise Alkjær
Diana H. Barfod (kasserer)
Paul John Frandsen
(Papyrus-redaktør)
Mette Gregersen (næstformand)
Ole Herslund
Mette Holst
Merete Allen Jensen
Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion

Paul John Frandsen (ansv.)
Louise Alkjær
Merete Allen Jensen (layout)
Rune Nyord
Elin Rand Nielsen
Konsulenter og oversættere:
Pernille Bangsgaard
Anne Haslund Hansen

Tryk: P.E. Offset, Varde

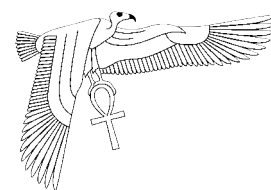
Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg. Eftertryk kun tilladt
med skriftlig tilladelse fra redak-
tion og forfattere.

ISSN 0903-4714

Omslagsbilleder

Mumie KV 55s kranie, foto G.E.
Smith 1912. Tre stadier af ansigts-
rekonstruktionen af KV 55, FA-
PAB Research Center (Forensic
Anthropology, Paleopathology,
Bioarcheology Center). Tuschteg-
ning af Nofret på divan af Sussi
Bech. Tak til forlaget Eudor og
FAPAB Research Center for illu-
strationer og billeder til omslag.

Redaktionelt

Lise Manniches uventede og fredelige død den 12. september

2022 kom som et chok for familie, venner, kolleger og medlemmerne af DÆS. Hun døde kun fire og et halvt år efter at vi havde hyldet hende med et festskrift-nummer af *Papyrus* i anledning af hendes 75 års fødselsdag. Ved hendes død er ægyptologien blevet en umådelig produktiv og mange-facetteret forsker fattigere, DÆS har mistet redaktøren af nærværende tidsskrift og en ildsjæl i selskabets faglige og sociale liv.

Det foreliggende nummer er det sidste, Lise kom til at planlægge. Det rummer de fire artikler, hun havde antaget, og set i lyset af indholdet af de talrige artikler, *Papyrus* har bragt i de 27 år, hun redigerede tidsskriftet, repræsenterer artiklerne i dette nummer den uhyre bredde, der prægede Lises eget virke som ægyptolog.

Den første artikel er skrevet af den engelske osteoarkæolog og antropolog Corinne Duhig. Emnet er analyserne af Tutankhamons mumie og et skelet i grav nr. 55 i Kongernes Dal (KV 55). Fund i graven viser, at den har været anvendt til at begrave et medlem af Amarnaperiodens kongelige familie. Ved åbningen af graven i 1907 fandt man en mumie, der dog nærmest øjeblikkeligt blev til støv og skelet. Spekulationer om hvem graven var beregnet for og hvis skelet, der er tilbage, har været proportionalt med væksten i interessen for periodens historie, men der er i dag så godt som fuldstændig enighed om, at skelettet er en mands og at den pågældende er far til Tutankhamon. Problemet ligger nu i at bestemme, hvem den pågældende så var og hvor gammel han var ved sin død. Corinne Duhig gennemgår de nyeste diskussioner om, og sin egen forskning i, disse problemer og konkluderer, at individet *højest* kan have været 23 år gammel, da han døde. Denne konklusion gør det lidet sandsynligt, at den døde kan have været Akhnaton, men hvem kan da komme på tale?

Amarnaperioden er også i centrum for et af danmarkshistoriens største tegneserieprojekter, der efter 36 års arbejde har fundet sin afslutning her i 2022. Det drejer sig om Sussi Bech's fantastiske bud på, hvad der skete i de tyve år, hvor de historiske hovedpersoner i Ægypten hed Akhnaton, Nefertiti, Kiya, Tutankhamon og mange andre kendte navne. Deres liv, Ægyptens historie og forhold til datidens verden i det østlige Middelhavsområde skildres gennem den fiktive figur Nofret. Redaktøren af dette nummer skriver om Nofret, som vi har kunnet illustrere med billedmateriale i høj kvalitet fra forlaget Eudor.

Jørgen Podemann Sørensen beretter om et foredrag om ægypternes forestillinger om "Underverdenen og Tilstanden efter Døden", holdt i København kun en måned før tydingen af hieroglyfferne. Foredragsholderen var professor i latin Børge Thorlacius, der i 1822 blandt andet kunne anvende det rige kildemateriale om oldtidens Ægypten, som de videnskabelige deltagere i Napoleons felttog havde offentliggjort i det statelige og uhyre vigtige værk *Description de l'Égypte*. Podemann viser, at Thorlacius' som vejviser faktisk havde 'en fin sans for den symbolske udtryksform og den rituelle dynamik i disse billedserier', han havde til sin rådighed.

Lise Manniche havde en stor fascination for den fornemme ægyptiske stenart porfyr. Det var særlig den rosa – også kaldet imperiale – variant, der interesserede hende. I den store skala findes den anvendt i Romerriget dér, hvor kejserne havde gang i prestige-byggeprojekter, det være sig Rom eller Konstantinopel. Stenen importeredes fra Ægypten og var så værdifuld, at man, hvis man kunne, opbyggede store lagre til senere brug. Var det oprindelige formål ikke længere aktuelt, blev stenen genanvendt, og Lises sidste artikel handler netop om et sådant genbrug – et af de mere ukendte.

PJF

De jordiske rester af Amarnaperiodens kongefamilie

Hvad ved vi og hvad ved vi ikke

Et retsmedicinsk blik

Corinne Duhig

Retsmedicin og arkæologi

Man kan få det indtryk, at nye videnskabelige undersøgelser fortæller os alt, hvad vi har brug for at vide om de kongelige mumier, inklusive dem fra Amarna-perioden. Disse undersøgelser hævder at have påvist slægtskab mellem mumierne fra det sene 18. dynastis kongefamilie. Vi formodes at vide alt om disse legemer – i livet og i døden – især om Tutankhamon, og ligeledes at Akhnatons skelet langt om længe er blevet identificeret.

Imidlertid bør advarselsslamperne blinke, for naturvidenskab kan ikke give arkæologien alle svar. Ordet “retsmedicinsk”, bruges ofte i medierne og i nogle arkæologiske og ægyptologiske publikationer. Men “retsmedicinsk” betyder dog hverken “naturvidenskabeligt” eller “præcist” – det hentyder i stedet til brugen af medicinske eller lægelige undersøgelser i retsvæsenets tjeneste, noget vi forbinder med opklaring af en forbrydelse. Derfor kan ordet egentligt ikke bruges i forbindelse med undersøgelser af mennesker fra oldtiden. Metoder fra retsmedicin og opklaring af forbrydelser har ikke desto mindre forbedret palæo-antropologien – videnskaben om fortidige menneskers biologi og levevis – og vi bør derfor holde os til disse discipliners stringente fremgangsmåder.

Det betyder også at vi skal skelne mellem data og fortolkning, for det er ikke det samme. I en egentlig retsmedicinsk undersøgelse foretager man en kritisk vurdering af data og fremlægger dem og fortolkningen af dem i deres helhed, således at eksperter med et andet udgangspunkt kan tage stilling til dem. Der

er meget på spil, for overfortolkning af argumentation og evidens resulterer i en tabt retssag.

I det følgende skal vi med dette *in mente* undersøge en række publikationer og vise, hvilke slutninger det er muligt at drage og hvorfor en række konklusioner ikke kan drages.

Tutankhamon

Forskningsprojektet *The King Tutankhamun Family Project*¹ begyndte i 2005 med en CT-skanning af den unge konge. Den blev foretaget på baggrund af tidligere undersøgelser og diagnoser, som er blevet fremsat, siden man fandt graven i 1922. Flere mumier² og andre analyser blev senere føjet til projektet. Det omfattede ti mumier fra det sene 18. dynasti – potentielt beslægtede med Tutankhamon, samt fem mumier fra det tidlige 18. dynasti som kontrolgruppe.

Tutankhamon ser ud til at have haft adskillige lidelser. Lad os se på dem, der er nævnt i to publikationer fra 2009 og 2010 af Zahi Hawass m.fl.³ og undersøge, hvilken evidens disse diagnoser er baseret på.

Fig. 1 Mumie KV 55s kranie. Foto G.E. Smith 1912.

- 1 Hawass *et al.*, 2009.
- 2 Hawass *et al.*, 2010: KV 46 Yuya, KV 46 Tjuyu, KV 55, KV 35 Amenhotep III, KV 35 Younger Lady (YL), KV 35 Elder Lady (EL), KV 62 foetus 1 (younger foetus), KV 62 foetus 2 (older foetus), KV 21a, KV 21B, TT 320 CGC 61065 Thutmose I, CGC 61066 Thutmose II, CGC 61055 Ahmose-Nefertari, KV 60A ?Hatshepsut, KV 60B ?Sitte-In.
- 3 Hawass *et al.*, 2009, 2010.

I en bog fra 2016 har Hawass og Saleem⁴ fremlagt yderligere detaljer; indholdet rummer dog også visse uoverensstemmelser i forhold til de tidligere artikler.

Det lønner sig derfor at sammenligne begge sæt udgivelser. Dette er dog ikke stedet til at gå i dybden med alle de sygdomme og lidelser – patologiske tilstande – der er anført for de andre mumier med mindre de er relevante for undersøgelsen af Tutankhamon.

Ganespalte

I artiklen fra 2009 anføres ufuldstændig ganespalte (incomplete cleft palate) under gruppen af “normale anatomiske varianter”,⁵ mens det i publikationen fra 2010⁶ ikke er markeret, om diagnosen er inden for normalområdet eller det har en patologisk betydning. Et lille skår i ganens bageste knogler er ikke ualmindeligt, og har ingen medicinsk betydning. I bogen fremgår det,⁷ at denne mindre variant af ganespalte ikke ville have været synlig i det ydre, så det kan vi udelukke i forestillingen om Tutankhamon i levende live.

Skæv ryg – Skoliose

I publikationen fra 2009 anskues en skæv ryg,⁸ skoliose, klogeligt som en skade opstået under mumificerings-processen. Den skæve ryg beskrives dernæst som en “mild *kyphoscoliosis*”, en anden form for drejning eller skævhed, i publikationen fra 2010, hvor en forvirrende tabel “Uregelmæssigheder og sygdomme”⁹ sammenblander egentlig patologi med følgerne af kroppens nedbrydning efter døden (*tafonomi*). I bogen fra 2016 bekræfter Hawass og Saleem imidlertid,¹⁰ at drejningen af Tutankhamons rygsøjle ikke skyldtes sygdom, men

højest sandsynligt afspejler kroppens stilling under balsameringen eller skete ved, at rygsøjlen blev brækket over af Carter og hans hold.

Uheldigvis har publikationen fra 2010 fået så megen opmærksomhed, at den unge farao stadig omtales som lidende af den kroniske sygdom skævhed i ryggen, *skoliose*.

Konklusion

De studier, der kort er præsenteret i denne artikel, havde den agtværdige intention at erstatte fantasifulde spekulationer med naturvidenskab. Men sådan er det desværre ikke gået.

For det første er der presset så meget data i dem, at det meste bliver til opsummeringer.

For det andet er arkæologisk evidens og kunsthistoriske læsninger blevet blandet sammen med – ja har sågar fået fortrin frem for – fakta, der specifikt stammer fra de døde selv.

Og for det tredje er det sådan, at de fremsatte diagnoser og identifikationer / -genealogier er forhastede og forcerede. Selv har jeg gjort rede for de punkter, der synes pålidelige, og de punkter der ikke gør.

Det ville være ønskeligt, om forskning i ægyptologi, der anvender bioarkæologi, blev praktiseret i overensstemmelse med retsmedicinsk praksis.

Yderligere 11 andre mumier har lidt af skoliose ifølge publikationen fra 2010.¹¹ At 73 % i denne gruppe skulle have samme kroniske sygdom er ekstremt usandsynlig. Udbredelsen af diagnosen rapporteres ellers til at være på mellem 6,5 og 11 procent blandt den voksne befolkning, alt efter etnicitet.¹² (Det kan i parentes bemærkes, at et af fostrene i Tutankhamons grav angives at have haft en mild form for skoliose. Deformitet af ryghvirvler hos fostre og spædbørn kan kun være medfødt – og hvis et af fostrene i graven virkelig kunne diagnosticeres med en mild form for skoliose, ville det undersøgende hold med sikkerhed have stillet denne diagnose¹³ – ligesom de i øvrigt må formodes at ville samle information om alle forekomster af skæve rygsøjler, hvad enten de blev anset for at være patologiske eller “skader” indtruffet efter at døden indfandt sig).

Klumpfod – og andre fodproblemer

Ligeledes må der sættes spørgsmålstegn ved de fire tilfælde, hvor man anvender diagnosen **klumpfod**. Det drejer sig om Tutankhamon, der skulle have en mild form på venstre fod og Amenhotep III, ligeledes kun på en fod. På mumien i KV 21A er det begge fødder, og på den ene fod i KV 21B.¹⁴ Denne lidelse har en tendens til at være arvelig, og hvis de fire mumier er beslægtede – omend det ikke er så

4 Hawass & Saleem, 2016.

5 Hawass *et al.* 2009, s. 162.

6 Hawass *et al.* 2010, tabel 2.

7 Hawass & Saleem, 2016, s. 94.

8 Højre konveks skoliose med Cobb's angle 15°.

9 Hawass *et al.* 2010, tabel 3.

10 Hawass & Saleem, 2016, s. 95.

11 Hawass *et al.* 2010, tabel 3, s. 643.

12 Du *et al.*, 2016; 8.3% i voksne amerikanere [US adults]: Carter & Haynes, 1987.

13 Se, fx Barnes, 1994, s. 59–66.

14 Hawass & Saleem, 2016, s. 98.

sikkert, som hævded – ville det ikke være overraskende, hvis de delte den samme lidelse. Alle tilfældene bør dog forsynes med en sikker diagnose. Det forholder sig nemlig sådan, at Gamble¹⁵ afviser påstanden om, at Tutankhamons venstre fod skulle være angrebet:

Diagnosen klumpfod kræver at bagfoden er i *equinus*, [dvs. løftet op, lidt som når en balletdanserinde skal op på tåspidserne] og at bådbenet [*navicular* knoglen] er forskudt i forhold til hælbenet [*talus*]. Billederne i fig. 4 i 2010-artiklen viser, at venstre fod har en normal bagfod og at forholdet mellem hæl og bådben er normalt. Tutankhamons fod er altså ikke i *equinus* (med løftet hæl) eller i *varus* [forreste del af foden er krummet indad] og er derfor ikke en klumpfod.

Retfærdigvis skal det siges, at forfatterne i deres svar til Gamble siger, at billederne i deres publikation, isoleret set, er utilstrækkelige. Men de ekstra billeder, forfatterne præsenterer, gør ikke deres påstand mere klar – i hvert fald for undertegnede. Gamble fremsætter i stedet for en diagnose af en fod, der ruller udad [*supineret*],¹⁶ hvilket kunne have betydning sammenholdt med argumentet nedenfor om Tutankhamons påståede bevægelsesproblemer.

På samme venstre fod synes Tutankhamons anden og tredje mellemfodsknogler (*metatarsalknogle*) at lide af Köhlers sygdom type II (Freiberg-Köhler syndrom/Freiberg infraktur).¹⁷ Ændringer i knoglehovederne er forårsaget af et traume – typisk et mindre, men varigt – som fører til deformering og i sidste ende kollaps af knoglen. Relativt lange mellemrodsknogler, som jo får en ekstra belastning ved gang, har en tendens til at blive påvirket. Den smerte, som ledsager sådanne lange mellemrodsknogler, begrænser mobiliteten og gør det svært at bære kropsvægten, og i den unge konges tilfælde kan det have ført til en fod, der langsomt kom til at rulle ud af, når han gik. Af og til løser problemet med Freibergs fraktur sig af

sig selv, især hvis vægten på foden lettes. I tilfældet med Tutankhamon siges hans angivelige gangproblemer at forklare, hvorfor der var 130 spadserstokke i hans grav,¹⁸ men eftersom vi ikke ved, hvilke fund, der normalt ville være i en kongegrav fra den tid, kan vi ikke betragte dem som bevis.

Afbildninger bliver også brugt til at antage, at kongen ikke var fysisk aktiv. Argumentet er, at kongen ofte vises siddende, mens andre herskere ofte gengives som fysisk aktive. Denne sammenblanding af kunstanalyse og diagnose er desværre nærmest ved at gå grassat i en diskussion om muligheden af, at den, der lå i KV 55 (antages at være Akhnaton) skulle lide af *gynaecomastia* (forstørrede bryster hos mænd) eller for Nefertitis vedkommende (hendes buste) *Marfans syndrom* (en bindevævssygdom).¹⁹

Timmann og Mayer²⁰ foreslår, at de gennemsigtige knogledele i de berørte tæer måske ikke skyldes Freibergs fraktur, men *seglcelle-anæmi* eller *Beta-thalassæmi* [alvorlig blodmangel, der opstår få måneder efter fødslen hos børn, der har arvet thalassæmi-egenskaben beta]. Deres forslag om, at forskerne bag artiklen fra 2010²¹ bør søge efter de genetiske markører for disse sygdomme, udløste det følgende positive svar fra to af artiklens forfattere:

Dette er en interessant og sandsynlig tilføjelse til paletten af potentielle sygdomsdiagnoser i den ægyptisk kongeslægt, vi for tiden undersøger.

Man har også sagt, at Tutankhamons venstre fod skulle lide af *oligodactyly*, som er fraværet af en tå eller en finger. Men alle tæer og fingre er til stede, så hvad der beskrives er – måske – *hypophalangisme*, hvor det andet led (*medial phalanx*) på den anden tå mangler. Tåspidsen (*distal phalanx*) ser ud til at være gået af led, uden at det skulle give nogen be-

15 Gamble 2010 som svar på Hawass *et al.*, 2010. James Gamble er professor i orthopædisk kirurgi på Stanford Universitet.

16 En fod er supineret, hvis den ruller ud på ydersiden i stående position, eller, mere væsentligt, under gang. Normen for en fod er at være let proneret, dvs., at mellemfoden presses indad [ligesom når man er platfodet], når man bærer på noget, så at vægten kan placeres på det store led ved storetåens base.

17 Hawass *et al.*, 2010, fig. 5.

18 Hawass *et al.*, 2010, s. 645.

19 Forskellen mellem den underliggende skulptur og dens ydre malede gipsoverflade nævnes som et eksempel på idealisering/skønmaleri og i kontrast til den groteske måde, Akhnaton selv vises på. Her skal vi ikke diskutere spørgsmålet om, hvorvidt kongelige personer i Amarna er gengivet idealiseret eller ej, men nøjes med at sige, at det i denne retsmedicinske undersøgelse ville have været klogt af efterforskerne kun at bruge data fra mumierne selv.

20 2010. Begge forskere er læger ved ved Bernhard Noch Institut for Tropemedicin i Hamborg.

21 Hawass *et al.*, 2010.

22 Gad, Selim & Pusch, 2010, s. 2475.

grundelse for at henvise til *hypophalangisme*. Det led der som regel mangler ved *phalangisme* er det yderste, finger/tåspidsen,²³ og det er ikke tilfældet her. Man kan – igen – lige så godt henvise det foreliggende fænomen til at være en konsekvens af kroppens nedbrydning efter døden og mulige “reparation” ved mumificeringen. Uden bedre billeder, herunder fotografier taget tæt på, kan man ikke påstå, at der foreligger noget patologisk. Endnu en grund til at se bort fra denne lidelse, er princippet om Occams ragekniv – hvis to eller flere af hinanden ikke-sammenhængende lidelser er diagnosticeret i samme område, skal man se efter igen!

Malaria

Malaria infektion med parasitten *Plasmodium falciparum* blev opdaget via fundet af adskillige genfragmenter i mumien. *Falciparum* malaria (cerebral malaria/ tropisk malaria) er den farligste form af den verdensomspændende sygdom og forårsager de alment kendte malaria-feberanfald såvel som mange andre symptomer, forstærket af kredsløbslidelser, som ofte er årsag til skader på hjertet, betændelse i hjernen og utætte blodkar, som igen leder til *hypoxia* af hjernevævet – dvs. blodets manglende evne til at transportere ilt rundt i kroppen. Udfaldet er ofte koma og død. Hvis patienten overlever anfaldene, kan der ske langvarig skade på nervesystemet. Sygdommen dræber ofte børn, mens de, der overlever, får en vis immunitet. Selvom Tutankhamons død i teenage-årene kan være forårsaget af malaria, er det nok mere sandsynligt, at han som barn led af gentagende tilfælde af feber, ligesom mange andre af hans samtidige, men siden udviklede en vis immunitet mod en dødelig udgang. Timmann & Meyer siger det samme.²⁴

Delvis immunitet kan have været tilfældet med Yuya og Tjuyu,²⁵ som også havde tegn på malaria infektion i deres relativt høje alder. Selv med delvis immunitet ville deres liv formodentlig have været forpestet af tilbagevendende og svækkende feber. Disse tilfælde støtter hinanden ved at vise, at malaria er konstateret uden at være allestedsnærværende i gruppen af samtidige mumier fra det sene Nye Rige.

Hawass *et al.* nævner også, at der i Tutankhamons grav var frø, frugter og blade, der muligvis kunne have en medicinsk anvendelse,²⁶ men som påvist af Lise Manniche er grænsen mellem spiselige, kosmetiske, parfumerede, rensende, alene dekorative eller medicinsk botaniske materialer flydende.²⁷ Igen, vi ved simpelthen ikke, hvad man kan forvente at finde i en kongegrav.

Lårbensbrud

I artiklen fra 2009 findes også en beskrivelse af et brud på den nedre del (*distal*) af lårbenet – en såkaldt **33C3 type fraktur** – med adskillige mindre knoglefragmenter.²⁸ Billederne viser forskellige substanser, der er trængt gennem skadet, blødt væv og har aflejret sig mellem knoglestumperne. Hvis dette virkelig er et brud, der er fremkommet, mens personen var levende, er det næsten med sikkerhed den direkte dødsårsag på grund af blodtab, infektion i det åbne sår og/eller en blodprop (*emboli*). Kunne skaden imidlertid snarere stamme fra mumificeringen eller udgravningen? Fremmedlegemerne (substanserne) siges at have været flydende og tyder således på at være smeltet harpiks. Såret er dog hverken undersøgt ved selvsyn, ligesom substansen heller ikke er blevet analyseret. Forfatterne holder sig klogeligt åbne for, at skaden på lårbensknoglen måske kan skyldes et eller andet, der er indtruffet efter døden som en del af nedbrydelsesprocesserne; det er muligt, omend måske mindre sandsynligt.

I deres opsummering af Tutankhamons patologi skriver Hawass *et. al.*, (1) at den samlede effekt af de mange “lidelser” (*disorders*) kan have akkumuleret til et inflammatorisk, immun-undertrykkende syndrom; (2) at et pludseligt benbrud – muligvis fremkaldt ved et fald – kan have ført til en livstruende tilstand, da en malaria-infektion kom til.²⁹ Sammenfatningen giver dog ingen mening. Denne teenagers kroniske lidelser bestod ganske sikkert af en smertende fod, der fik ham til at rulle foden udad (*supineret*) og/eller at støtte sig til noget, når han gik. Måske var der også perioder med malaria. Han var derfor nok ikke den mest energiske kriger eller jæger. Med de tilbørlige forbehold kan man sige, at årsagen til hans død meget vel kunne være malaria, med en lille mulighed for et lårbensbrud. Men uden evidens, der tillader os at drage endelige slutninger,

23 Med andre ord, hvis fingerspidsen (distal phalanx) ikke mangler, så kan det næste led (medial phalanx) heller ikke mangle (klare tilfælde med billeder i eksempelvis Comings 1965).

24 Timmann & Meyer, 2010.

25 Også CGC 61065.

26 Hawass *et al.*, 2010, s. 646.

27 Lise Manniche, f.eks. 1989.

28 Hawass *et al.*, 2009, s. 163, fig. 9a og 9b.

29 Hawass *et al.*, 2010, s. 646.

bør vi tage de mest almindelige dødsårsager i betragtning, når det gælder unge mennesker i den tredje Verden i dag. Disse er diarré og luftvejsinfektioner³⁰ – og ingen af delene kan vi for nuværende konstatere i Tutankhamons krop.

Slægts-DNA

Publikationen fra 2010 viser en nydelig stamtavle [fig. 2] over de 11 mumier fra det sene 18. dynasti, baseret på “genetiske fingeraftryk” fra mikrosatellitter (korte gentagelser af basepar i DNA-sekvens, bruges f.eks. ofte i retsgenetisk DNA profilering).³¹ Gad *et al.* (2020) har nu udvidet undersøgelsen til også at dække mitokondrie DNA og Y-kromosom kerneDNA – hvilket viser arvmasse fra henholdsvis den mødrende og fædrende side – i syv af Amarnamumierne (samt nogle andre). Det ville kræve en meget længere artikel at drøfte kriterierne og de tekniske styrker og svagheder i dette arbejde, men nogle enkle, generelle betragtninger kan måske være brugbare for ikke-specialister.

DNA-pålidelighed. I et svar på Hawass *et al.* (2010) påpeger Lorenzen og Willerslev³² problemer med bevaring af DNA, teknikker, forurening (kontaminering) og spørgsmål om kvalitetskontrol. De citerer også Gilbert,³³ som diskuterer den ringe bevaringstilstand af DNA i materiale fra det Gamle

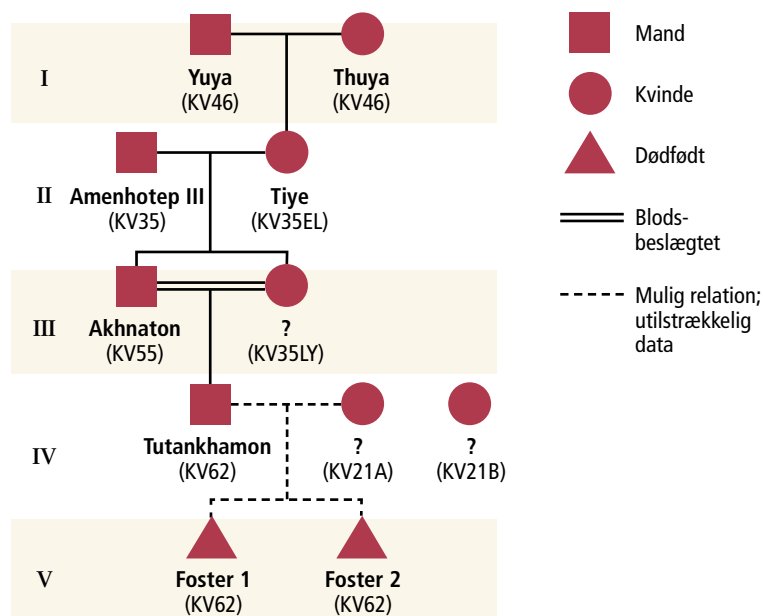

Fig. 2 ‘Genetisk slægtsskab’ i de testede mumier fra 18. dynasti. Efter Hawass, 2010, fig. 2.

Ægypten.³⁴ Det er velkendt, at der er en direkte sammenhæng mellem bevaring af DNA og afstanden til ækvator.³⁵ På grund af denne dårlige bevaringstilstand, er kun syv ud af de 11 mumier fra stamtavlen tydeligt beslægtede.³⁶

Forcerede identifikationer. Forfatterne har forsøgt at matche bestemte navne med de forhåndenværende mumier. Der kendes imidlertid et meget stort antal ikke-regerende mænd og kvinder i slægten, og de kongelige haremmer var ekstremt store. I haremmerne befandt sig måske andre beslægtede, hvis mumier ad omskiftelige veje meget vel kan være havnet i de såkaldte cachetter (gemmesteder).

Indavl. Her skal vi først lægge mærke til, at udsagnet om at to personer er beslægtet i første led kun kan betyde, at de er forælder-barn eller søskende.

30 F.eks. <https://www.weforum.org/agenda/2021/02/top-10-global-causes-death/>

31 For dem, der forstår sig på genetik og gerne selv vil se på det, fremhæves følgende: sixteen Y-chromosomal short tandem repeats (DYS456, DYS389I, DYS390, DYS389II, DYS458, DYS19, DYS385, DYS393, DYS391, DYS439, DYS635, DYS392, Y-GATA-H4, DYS437, DYS438, DYS448); eight polymorphic microsatellites of the nuclear genome (D13S317, D7S820, D2S1338, D21S11, D16S539, D18S51, CSF1PO, FGA [det understregede er dele af de 13 sæt, som FBI kræver (plus AMEL for kønsbestemmelse) til endelig identifikation i retsmedicinske undersøgelser].

32 Lorenzen and Willerslev, 2010, s. 2471. De to forskere er henholdsvis lektor ved sektionen for molekylær økologi og evolution og professor ved sektionen for GeoGenetik, begge på Globe Instituttet, Københavns Universitet

33 Gilbert *et al.*, 2003. Gilbert er professor ved Sektionen for Hologenomics, Globe Instituttet, København Universitet.

34 Bevaringen af kerneDNA er særlig problematisk i meget nedbrudte prøver, da der typisk vil være endnu mindre af denne type DNA sammenlignet med mitokondrieDNA. Det skyldes at der fra starten er mindre kerneDNA tilstede i den enkelte celle.

35 Det skyldes primært forskelle i temperatur og fugtighed, som Forster mundtligt har gjort mig opmærksom på.

36 Hawass *et al.* 2010, s. 641, fig. 2, som selv en ikke-specialist kan se er taget fra fig. 1 [ikke vist i artiklen]. Om indavl, se nærmere nedenfor.

Det kan ikke endeligt afgøres, med mindre der også foreligger anden biologisk evidens eller – ekstremt sjældent – uomtvistelig historisk eller kontekstuel bevis. Ved slægtninge i andet led forstås bedsteforælder-barnebarn, halvsøskende eller onkel/nevø // tante-niece. Og her begynder problemerne. I en slægt med så meget indavl som denne – i en grad der kun sjældent findes nutidige eksempler på – er udfordringerne meget større, eftersom mænd avlede med deres søstre, halvsøstre, døtre og mange led af kusiner – og deres børn gjorde det samme.

Figur 3 viser et diagram over det sene 18. dynastis stamtavle: et lidt klodset og midlertidigt forsøg på at kombinere viden fra ægyptologi, og hvad der kunne være pålidelig evidens fra DNA-studierne.³⁷ Diagrammet er kombineret med de mange navngivne og ikke-navngivne personer, som kunne have været mulige partnere og derved forældre i de forskellige generationer.

Diagrammet udelukker for nærværende Ay som et muligt barn af Yuya og Tjuyu og som far til Horemhebs dronning Mutnodjmet og Nefertiti, men vi bør ikke lukke øjnene for muligheden og for den mulige ekstra indavl, der ville komme af ud af det. KV 21A-mumien, der i stamtavlen for søgsvis er placeret som mor til Tutankhamons fostre (se fig. 2) [Hawass fig. 2], er udelukket, fordi hendes position i tavlen er så usikker. KV 21B er indtil nu ikke placeret, selvom det forlyder, at der er ny information på trapperne.

Figur 4 er samme diagram, nu med de forskellige grupper af “avlende/forældre”: Thutmose IV og hans hustruer og harem og muligvis søster (søstre); Yuya og Tjuyu; Amenhotep III og hans døtre Sitamun og Isis ved Tiye; Akhnaton og Nefertiti; Akhnaton og Meritaten; Akhnaton og Kiya; KV 55 og KV 35YL. Ud fra dette kan vi se, at individer som ser ud til at være i ét forhold, meget vel også kan have været i et andet. Hvordan defineres et barn af en kvinde og hendes egen far, som derfor er barnets bedstefar? KV 55 er placeret som et separat individ for at vise denne mands position i familien – uden at nævne ham som Akhnaton, eller Smenkhkare, eller nogen som helst anden (se nedenfor om mere om denne mumie). Moderen til hans barn, Tutankhamon,

37 Oprindelig lavet til et foredrag til “Amarna Study Day”, den 16. juli 2022.

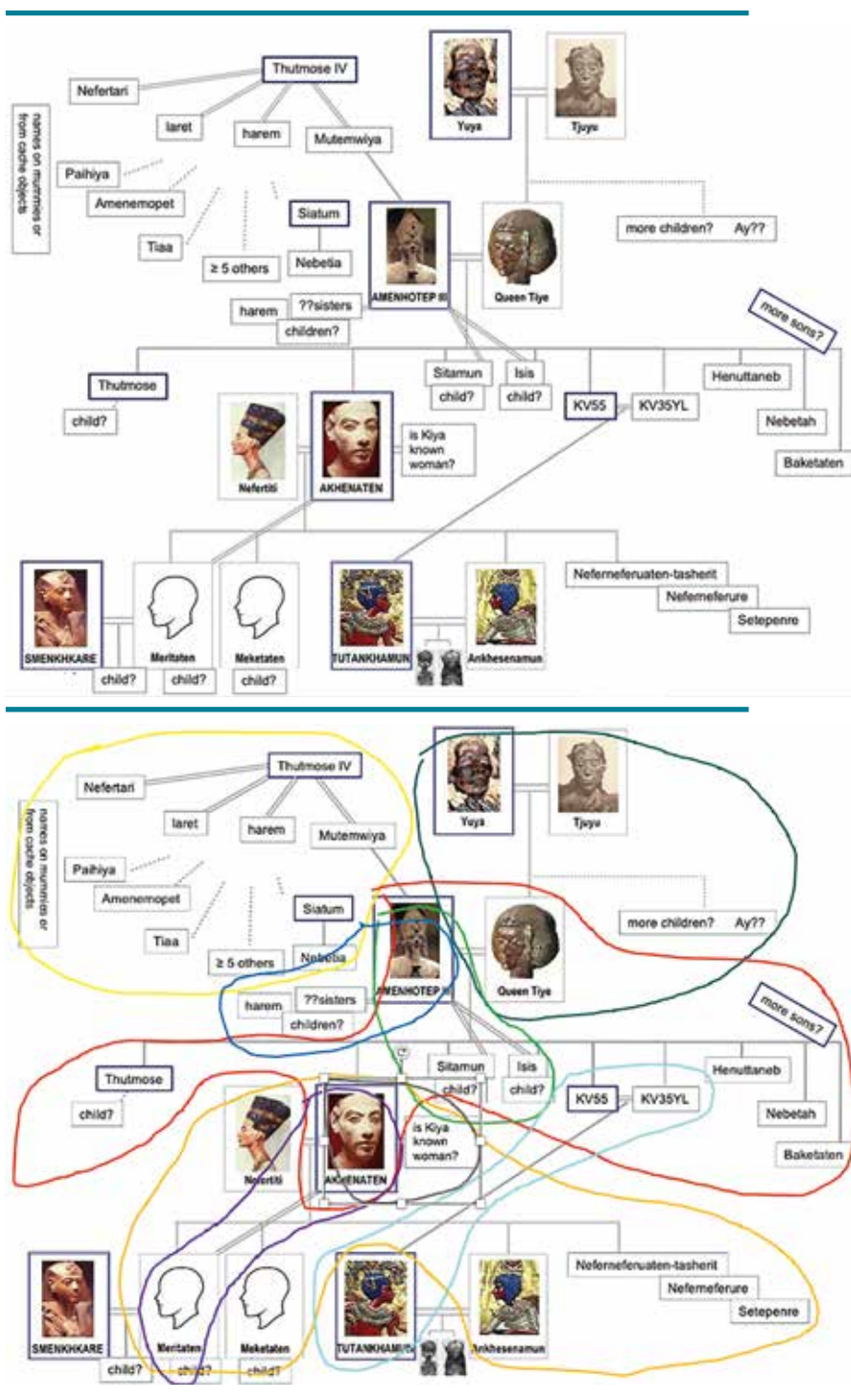

Fig. 3 og 4 Efter Hawass, 2010.

kunne være hans søster i første led, men kan også være en anden slægtning, som vi kan kalde “dobbelt/multi-kusine”. Mulighederne er ikke helt uendelige, men mange!

De jordiske rester i KV 55 / CGC 61075

Adskillige undersøgelser er foretaget af menneske-resterne fra graven/cache KV 55, siden den blev opdaget i 1907. Den smule blødt væv, der fandtes af denne ødelagte og vandskadede mumie, gik tabt under udgravningen. Derfor blev alle undersøgelser kun af skelettet – indtil man begyndte at kunne arbejdet med DNA. Alle, undtagen den første undersøgelse – udført af to læger i selve graven – fandt, at mumien var af mandskøn. Aldersbestemmelse i den tidlige antropologi er forbundet med stor usikkerhed, men her følger alligevel en opsummering:

- Smith 1910, konkluderede, at individet var 25-26 ± år gammelt, men bemærkede fejlagtigt, at han havde haft vand i hovedet (*hydrocephalus*), hvad der skulle have forsinket skelettets vækst.
- Derry 1931 antog, at individet var under 23 år. Dette baserede han på sine data fra moderne egypteres *epiphyseale fusion* [vækst i knogler, der afsluttes, når individet er udvokset], der viser, at den epiphyseale fusion af de øvre lemmer indtræder 1-2 år tidligere end hos europæere.
- Harrison and el Batrawi 1963 (Harrison 1966) kom til resultatet 17–25 år, sandsynligvis 20 år. Deres resultater er siden blevet revurderet til 18-23 år, (eksempelvis Baker 2010). Dette studie kombinerede makroskopisk undersøgelse med radiografi.

I 1998 tilbragte professor Eugen Strouhal to hele dage med at undersøge skelettet og udarbejde en lang rapport.³⁸ Han delte sine optegnelser og fotografier med mig, før de blev udgivet, således at vi begge samtidig kunne anvende de standarder inden for retsmedicinsk antropologi, vi havde erfaring med – hans fra Tyskland og Østeuropa, mine fra Vesteuropa og USA – og sammenligne dem. Vi var enige med de tidligere konklusioner, at de køns-karakteristiske egenskaber var maskuline, nogle endda stærkt maskuline i form, med undtagelse af det brede isbias hak (*wide sciatic notch*), som tydeligvis narrede lægerne i 1907. Vigtigst var, at vi kombinerede mange metoder, hvad der er væsentligt for en korrekt aldersbestemmelse (jeg brugte 20 nøjagtige punkter, og Strouhal mange flere), og vi var helt enige om, at individets alder var 20-23 år, da døden indtraf. 23 år er det absolut maksimale.

38 Strouhal, 2010.

Bone/tooth	Location	State of fusion etc	Age	Reference
skull	spheno-occipital synchondrosis	fused	>16	Suchey 1996a
skull	sutures	fusion commencing	<35	Suchey 1996b
		in sections of coronal and lambdoid; Harrison 1966 states unfused.		
third molars		erupted except R maxillary which is 2mm above alveolar plane	c. 16; would be >18 if impacted but it appears to be erupting normally	Ubelaker 1989
molars	occlusal surfaces	attrition on 6s early stage 3 (tiny dots/lines of exposed dentine), on 8s stage 0-1 (no dentine exposure, possible polishing of enamel)*	18–25	Brothwell 1981
vertebrae	ring/annular apophyses	incomplete in C3–7, T1–8	<25; <19	Scheuer & Black 2000; Costa et al. 2021
vertebrae	body surfaces	no osteophyte development	<35	Ortner & Putschar 1985
sacrum	spinous processes	traces of coalescence	puberty–early 20s	Scheuer & Black 2000
sternum	segments 1-2	recently fused	>20	Scheuer & Black 2000
sternum	segments 2-3	recently fused	>16	Scheuer & Black 2000
ribs	heads	unfused or recently fused	≤25	Scheuer & Black 2000
scapulae	vertebral borders	fusing	<23	Scheuer & Black 2000
clavicle	medial epiphysis	unfused (Szilvassy stage 1 = earliest)	<16–21	Scheuer & Black 2000
L humerus	lateral epicondyle epiphysis**	fusing	12–14 BUT:	Scheuer & Black 2000
L humerus	medial epicondyle epiphysis**	fused	>14–16	Scheuer & Black 2000
radii innominates	distal epiphyses** pubic symphysis	recent fusion billowed/furrowed = Suchey-Brooks Phase 1	16–20 15–23	Scheuer & Brooks & Suchey 1990
innominates	iliac crest	recent fusion	15–22	Scheuer & Black 2000
innominates	ischial tuberosity/ ramal epiphysis	fusing	<23	Scheuer & Black 2000
femur	head epiphysis	recent fusion (sulci remaining)	≤20	Scheuer & Black 2000
femur	greater trochanter	recent fusion (sulci remaining) NB visible on photographs but not commented on by Strouhal	≤18	Scheuer & Black 2000

Fig. 5.

*noteworthy due to its contrast with the marked attrition almost invariably found on ancient Egyptian teeth, in which the first molar is very severely worn by the time the third molar erupts.

**Derry's observation that fusion of the upper limb was earlier in Egyptians than in Europeans of his own time would, if correct, actually reduce the age by 1–2 years.

Punkterne, der har med bestemmelse af alder at gøre, er vist i tabellen [fig. 5]. Den viser de vigtigste, (dog ikke udelukkende), kilder jeg har brugt.³⁹ [Redaktørens note: Indholdet af tabellens detaljer vil formodentlig kun i fuldt omfang kunne værdsættes af specialister og bringes derfor uoversat].

Kritik af ofte anførte argumenter mod bio-arkæologiske konklusioner

Vi vil gerne tage til genmæle mod ofte fremført kritik af bio-arkæologiske konklusioner:

- Kan oldtidens befolkninger bestemmes ud fra referenceprøver taget fra nulevende? Eller har tegn på modning og aldring i skelettet ændret sig over tid? Når vi ser tilbage i tiden på individer, hvis alder vi med sikkerhed kender, så må svaret være, at standardmetoderne viser sig fortsat at være pålidelige.⁴⁰
- Det er velkendt, at bestemmelse af aldring skrider med tiden. Metoderne er pålidelige i unge individer og flyder gradvist ud, når de når voksenalderen. Modning, der for det meste bestemmes af indre processer, udvikler sig til forfald – resultatet af ydre påvirkning. Heldigvis er KV 55-individet mest karakteriseret ved tegn på modning – forstået som vækst og *epiphyseal fusion*.
- Virkningen af at kombinere fejl af forskellig betydning fører til problemer med aldersbestemmelse. For unge individer bliver alderen for høj, for ældre individer for lav. Eftersom tabellen ovenfor drager den konklusion, at KV 55 individet er ung, vil enhver fejl fra vores side få ham til at blive ældre.
- Et andet kritikpunkt, der normalt kommer fra læger, der diagnosticerer hvad de er specialister i, er, at en eller anden lidelse kan have forsinket knoglernes udvikling. Men der er ingen sygdom, der kunne gøre det uden at påvirke skelettet på anden måde – som vi ikke ser – eller uden at det går svært ud over forplantningsevnen. Eftersom KV 55 er far til Tutankhamon, vil det at fremmane sådan en sygdom få vores argumenter til at bide sig selv i halen!

39 Læseren henvises til Strouhals kilder.

40 Alder kan bestemmes, hvis dødstidspunktet er dokumenteret. Man kan også anvende mikroskopiske metoder, der omfatter rod-gennemsigthed og tælling af osteoner i tænder (root translucency and osteon counting). De varierer alt afhængigt af individet, men giver næppe anledning til at stille spørgsmål til metodens generelle anvendelighed.

Takket være det DNA-arbejde, vi har omtalt, syntes forfatterne,⁴¹ at der kun var få valgmuligheder, når det kom til at fastslå, hvem KV 55-individet er. Akhnaton var tilsyneladende den perfekte og belejlige kandidat, hvis man altså kunne se bort fra skelettets relativt unge alder – for ikke at nævne spørgsmålet om identiteten af hans angivelige søster-hustru KV 35YL – men det bliver bortforklaret:

Mumien i KV 55 var tidligere vurderet til at være i 20'erne, da han døde. Men vores nye CT-scanning har afsløret, at han levede meget længere; og

Vores nylige antropologiske analyse af KV 55-mumien viste, at han var meget ældre end tidligere antaget, og det giver yderligere evidens for, at denne mumie kunne være farao Akhnaton. Beviset at Amenhotep III og dronning Tiye er forældre til KV 55, kombineret med antropologisk og arkæologisk evidens, peger på, at mumien i KV 55 næsten med sikkerhed er Akhnaton.⁴²

Med baggrund i disse udtalelser hæftede man nu prædikateret "Akhnaton" på de menneskerester, som findes på Cairo-museet. I et svar til Baker,⁴³ som er uenig i det skøn på alder, Hawass *et al.* har publiceret – (han ville ligesom jeg selv og Strouhal, og mange andre, der ikke har publiceret noget om det, reducere skelettets alder til 23 eller derunder) – argumenterer forfatterne for, at CT-scanningen ydede en mere præcis aldersbestemmelse end tidligere studier, der brugte "ukorrekte og vage skøns-metoder." Dette er en løjerlig udtalelse.⁴⁴

I et fjernsynsprogram om emnet påstod et medlem af Hawass' team, at tilstanden af mumiens rygrad er som den, man finder hos en mand i 30'erne eller

41 Hawass *et al.*, 2010.

42 Hawass *et al.*, 2010, s. 640, note til tabel 1; Appendix: Comment, Kinship Determination.

43 Baker 2010, s. 2472.

44 Selv ved retsmedicinske undersøgelser, hvor en præcis antropologisk profil er afgørende, har man næsten aldrig brug for en CT-scanning. En tæt undersøgelse med mange markører, og måske noget radiografi, er tilstrækkeligt. Det eksempel, de henviser til, er en artikel, der kritiserer aldersbestemmelse ud fra sammenvoksning af kraniets sagittale sutur (fusion of the sagittal suture) (Hershkovitz *et al.* 1997). Det er imidlertid velkendt, at dette er en højst upræcis metode, og at anvende den alene ville være særdeles uprofessionelt. Det virker som om, man her har opstillet et stråmandsargument.

Fig. 6. a, b og c. Resultatet af ansigts-rekonstruktionen af KV 55. Fotos FAPAB.

ældre, og for mig at se blev de ændringer, man pegede på, fremvist som knoglesporer (*osteofyter*) på rygsøjlen. Disse knoglesporer er meget typiske for individer over 35 år. Men de forandringer, der blev vist, syntes snarere at være en følge af skader på kanterne af hvirvlerne, og sådan blev det faktisk observeret af Strouhal.⁴⁵ Denne påståede afsløring af en højere alder hos KV 55 må derfor afvises – med mindre – og indtil – videnskabelige fakta bliver lagt frem.

Hvis Akhnaton antages at være fader til Tutankhamon – og en lange række døtre – må han have været i trediveerne, da han døde. Men i så fald er der en klar uoverensstemmelse mellem knogle-biologi og biologiske data. Dette leder os frem til den uundgåelige konklusion, at vi enten fuldstændig må gentænke Akhnatons liv for at tvinge ham til at passe til KV 55-skelettet, eller overveje om andre mænd kan komme på tale, navngivne (og ja, Smenkhkare er en anden mulighed) såvel som unavngivne fra denne enorme, indavlede familie. Hvem han end er, kan vi nu se hans kontrafej [fig. 6 a,b og c] gennem den imponerende ansigts-rekonstruktion lavet af FAPAB-holdet.⁴⁶

⁴⁵ Strouhal 2010, s. 98, 104; personlig kommunikation.

⁴⁶ FAPAB “Akhenaton media release”: https://www.academia.edu/45428522/FAPAB_KV_55_Akhenaton_me%ADdia_release_March_8th_2021_?fbclid=IwAR2VxWWjAoAABqHeBrN0CTWtgtUa00FcigREA9D1PICQ0p-uqSfes%ADfyqFDkTak

Tak

Nylig afdøde Lise Manniche bad mig skrive denne artikel, og den er blevet til i anerkendelse af bredden og generøsiteten af hendes forskning. Jeg takker Barry Kemp og Andrew Bednarski, som opfordrede mig til at holde det foredrag, der ligger til grund for artiklen, og Gretchen Dabbs, Meguid el Nahas, Peter Forster og Mercedes Gonzáles Fernández for inspirerende observationer og fremgangsmåder. Som altid bidrog Kit Cunningham til artiklens tilblivelse.

Forkortelser

CGC Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire; Kairomuseets generalkatalog

KV Kings' Valley; Kongernes Dal

TT Theban Tombs; gravene på vestbredden af Luxor

Redaktørens note

Artiklen er oversat fra engelsk af seniorforsker Pernille Bangsgaard, Globe Instituttet, Københavns Universitet, Paul John Frandsen, Merete Allen Jensen og seniorforsker Anne Haslund Hansen, Nationalmuseet.

Dansk Ægyptologisk Selskab og *Papyrus* takker FAPAB Research Center (Forensic Anthropology, Paleopathology, Bioarcheology Center) mange gange for illustrationer til denne artikel – uden beregning.

Litteraturhenvisninger

- Baker, B. 2010. Letter on 'King Tutankhamun's family and demise'. *Journal of the American Medical Association* 303, 24: 2471–22.
- Barnes, E. 1994. *Developmental defects of the axial skeleton in paleopathology*. Niwot, Colorado: University Press of Colorado.
- Brooks, S. and J. M. Suchey. 1990. Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *Human Evolution* 5 (3): 227–38.
- Carter, O. D. and S. G. Haynes. 1987. 'Prevalence Rates for Scoliosis in US Adults: Results from the First National Health and Nutrition Examination Survey'. *International Journal of Epidemiology* 16 (4): 537–544.
- Comings, D. E. 1965. 'Symphalangism and fourth digit hypophalangism.' *Archives of Internal Medicine* 115: 580–3.
- Costa, L., S. de Reuver, L. Kan, P. Seevinck, M. C. Kruij, T. P. C. Schlosser and R. M. Castelein. 2010. 'Ossification and fusion of the vertebral ring apophysis as an important part of spinal maturation.' *Journal of Clinical Medicine*: 10, 3217.
- Derry, D. E. 1931. 'Note on the skeleton hitherto believed to be that of King Akhenaten.' *Annals du Service des Antiquités de l'Égypte* 31: 115–119.
- Du, Q., X. Zhou, S. Negrini, N. Chen, X. Yang, J. Liang and K. Sun. 2016. 'Scoliosis epidemiology is not similar all over the world: a study from a scoliosis school screening on Chongming Island (China)'. *BMC Musculoskeletal Disorders* 17, 303.
- Duhig, C. 2010. 'The remains of pharaoh Akhenaten are not yet identified: comments on "Biological age of the skeletonised mummy from tomb 55 at Thebes (Egypt)" by Eugen Strouhal'. *Anthropologie* XLVIII/2–3: 69–71.
- Gad, Y. Z., A. Selim and C. M. Pusch. 2010. Response to letters on 'King Tutankhamun's family and demise'. *Journal of the American Medical Association* 303, 24: 2475.
- Gad, Y. Z., S. Ismail, D. Fathalla, R. Khairat, S. Fares, A. Z. Gad, R. Saad, A. Moustafa, E. ElShahat, N. H. Abu Mandil, M. Fateen, H. Elleithy, S. Wasef, A. Zink, Z. Hawass and C. M. Pusch. 2021. 'Maternal and paternal lineages in King Tutankhamun's family'. In J. Kamrin, M. Bárta, S. Ikram, M. Lehner and M. Megahed (eds.), *Guardian of Ancient Egypt: Essays in Honor of Zahi Hawass*. Prague: Czech Institute of Egyptology: Vol I, 497–518.
- Gamble, J. G. 2010. Letter on 'King Tutankhamun's family and demise'. *Journal of the American Medical Association* 303, 24: 2472.
- Gilbert, M. T., I. Barnes, M. J. Collins, C. Smith, J. Eklund, J. Goudsmit, H. Poinar and A. Cooper. 2005. 'Long-term survival of ancient DNA in Egypt: response to Zink and Nerlich (2003)'. *American Journal of Physical Anthropology* 128 (1): 110–114.
- Harrison, R. G. 1966. 'An anatomical examination of the Pharaonic remains purported to be Akhenaten'. *Journal of Egyptian Archaeology* LII: 95–119.
- Hawass, Z. and S. Saleem. 2016. *Scanning the Pharaohs: CT imaging of the New Kingdom Royal Mummies*. Cairo, New York: American University in Cairo Press.
- Hawass, Z., M. Shafik, F. J. Rühli, A. Selim, E. El-Sheik, S. Abdel Fatah, H. Amer, F. Gaballa, A. Gamal Eldin, E. Egarter-Vigl and P. Gostner. 2009. 'Computed tomographic evaluation of King Tutankhamun, ca. 1300 BC.' *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 81: 159–74.
- Hawass, Z., Y. Z. Gad, S. Ismail, R. Khairat, D. Fathalla, N. Hasan, A. Ahmed, H. Elleithy, M. Ball, F. Gaballah, S. Wasef, M. Fateen, H. Amer, P. Gostner, A. Selim, A. Zink and C. M. Pusch. 2010. 'Ancestry and pathology in King Tutankhamun's family'. *Journal of the American Medical Association* 303, 7: 638–47.
- Hershkowitz, I., B. Latimer, O. Dutour, L. M. Mellema, S. Wish-Baratz, C. Rothschild and B. M. Rothschild. 1997. 'Why do we fail in aging the skull from the sagittal suture?' *AJPA* 103(3): 393–9.
- Lorenzen, E. D. and E. Willerslev. 2010. Letter on 'King Tutankhamun's family and demise'. *Journal of the American Medical Association* 303, 24: 2471.
- Manniche, L. 1989. *An ancient Egyptian herbal*. London: The British Museum Press.
- Ortner, D. J. and W. G. J. Putschar. 1985. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Washington and London: Smithsonian Institution Press.
- Samworth, R. and R. Gowland. 2007. 'Estimation of adult skeletal age-at-death: statistical assumptions and applications.' *International Journal of Osteoarchaeology* 17(2): 174–88.
- Scheuer, L. and S. Black. 2000. *Developmental juvenile osteology*. San Diego and London: Elsevier/Academic Press.
- Smith, G. E. 1910. 'A note on the estimate of age attained by the person whose skeleton was found in the tomb.' In T. M. Davis (ed.), *The tomb of Queen Tiye*. London, Constable and Co: 23–4.
- Strouhal, E. 2010. 'Biological age of the skeletonized mummy from tomb KV55 at Thebes (Egypt)'. *Anthropologie* XLVIII/2–3: 97–112.
- Suchey, J. 1996a. 'Closure of the "basilar suture"'. In H. Cho, A. B. Falsetti, J. McIlwaine, C. Roberts, P. S. Sledzik and A. W. Willcox (eds.), *Handbook of the anthropology course*. University of Bradford, National Museum of Health and Medicine and Armed Forces Institute of Pathology, Washington D.C.
- Suchey, J. 1996b. 'General rules for ageing by cranial suture closure and union of the medial clavicle.' In H. Cho, A. B. Falsetti, J. McIlwaine, C. Roberts, P. S. Sledzik, A. W. Willcox (eds.), *Handbook of the anthropology course*. University of Bradford, National Museum of Health and Medicine and Armed Forces Institute of Pathology, Washington D.C.
- Timmann, C. and C. G. Meyer. 2010. Letter on 'King Tutankhamun's family and demise'. *Journal of the American Medical Association* 303, 24: 2473.

Lise Manniche

For næsten ti år siden var jeg meget optaget af den ægyptiske porfyr, som blev brudt af de romerske kejsere i den østlige ørken primært for at hugge søjler til deres templer, sarkofager til deres døde og ornamentale kar til deres paladser i de første omkring 400 år efter Kristi fødsel. En del af denne sten blev genbrugt af deres efterkommere i uændret form. Talrige er de søjler, der flyttede med til det østromerske riges hovedstad Konstantinopel og senere fandt genanvendelse en tredje gang i paladser og moskeer i denne by, og i Rom blev de genbrugt i stor stil i de nye kirker, der var behov for efter kristendommens etablering. Materialet var kostbart og eksotisk, og der var stort set kun det i omløb, som romerne havde brudt. Hvor romerne kom, slæbte de porfyren med – helt til England og Skotland kom den, hvor den blev genbrugt i kirker og gravmæler.¹ Det er mindre kendt, at ganske store mængder endte i kongeriget Sicilien i de normanniske kongers gravmonumenter på den nordlige del af øen.² Disse havde jeg omsider mulighed for at besøge i maj 2022.

1 Roger II i S. Maria dell'Ammiraglio i Palermo. Kirken ligger umiddelbart ved siden af S. Cataldo. Foto Nero Reising https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roger_II_of_Sicily.jpg

- 1** L. Manniche, 'Ægyptisk porfyr til romerske kejsere', *Papyrus* 33/2, 2013, s. 22-37. P. Malgouyres, *Porphyre: la pierre pourpre des Ptolémées aux Bonaparte* [exposition, Musée du Louvre, 17 novembre 2003 au 16 février 2004], Paris 2003. Tak til Tine Bagh for at scanne de relevante sider af denne prægtige bog, der findes i Glyptotekets bibliotek. For kejsertidens brug af porfyr se nu også Lars Bjørneboe, 'Porfyr til kejseren', *Sfinx* 45,4 (2022), s.12-19.
- 2** J. Deér, *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*, Cambridge, Massachusetts 1959.

Porfyrarsarkofager i Rom og Istanbul

De sarkofager, der blev forarbejdet af porfyr i senromersk tid til Konstantin den Stores familie var enorme, rektangulære kasser, der bestod af en ofte summarisk udhulet kumme i én blok og et låg. På det tidspunkt var der endnu aktivitet i stenbruddet i den Østlige Ørken. Den rigest udsmykkede er hans datter Constantias, der står i Vatikanmuseet sammen med kejserinde Helenas. I haven i Nationalmuseet i Istanbul står fire store, men ganske enkle eksemplarer af de i alt 8, der findes i byen. Ikke alle ejerne kan identificeres med sikkerhed.³ De østromerske kejsere var jo "født i purpur", dvs. født i et særligt barselsrum i Konstantinopel, hvis indre vægge var ganske beklædt med plader af porfyr. Det er derfor en nærliggende tanke, at de derfor ønskede at ligge omsluttet af den samme røde sten i døden.

De normanniske kejsere

Vi spoler frem til Middelalderen. I 1091 havde normannerne fra Tyskland erobret Sicilien, og vi skal have et persongalleri på banen, der nok ikke er så kendt for dette blads læsere: Roger II, hans søn Vilhelm I, Roger II's datter Constance og hendes gemal Henrik VI samt deres søn Frederik II. De blev alle stedt til hvile i sarkofager af porfyr, men ikke nødvendigvis i dem, de havde regnet med. Vi befinder os i perioden 1130–1250. Lokaliteten er det nordlige Sicilien med byerne Cefalù, Monreale og Palermo.

- 3** <https://www.pallasweb.com/deesis/imperial-porphry-tombs.html>

Kampen om de normanniske porfyrsarkofager

Traditionen med at hugge en så hård sten som porfyr synes ikke at have været løbende vedligeholdt i de århundreder, der var forløbet siden antikken.⁴ Men fra Roger II's kroning i 1130 og til hans barnebarn Frederik II's død i 1250 blev teknikken genoplivet til at udforme de kongeliges spektakulære sarkofager og rigt ornamenterede gulve, vægge og troner i byernes nye domkirker, hvor alle, den ene efter den anden, i løbet af over 100 turbulente år stræbte efter at opretholde en status som det normanniske dynastis gravkirke. At der på det tidspunkt var to fraktioner indenfor den katolske kirke, hver med deres pave, holdt denne rivalisering mellem deres tilhængere gående.

Materialet

Der kan næppe herske tvivl om, at materialets kilde var Rom, for til denne by fik de romerske kejsere gennem ca. 400 år bragt store mængder ikke blot porfyr men også andre prægtige stenarter til deres ambitiøse byggerier. Porfyren var blevet brudt i stenbrud i ørkenen øst for Nilen, transporteret på oksekærrer vestpå til floden og derpå sejlet mod nord til Alexandria, videre på den farefulde færd over Middelhavet til Ostia, hvor den så skulle sejles op ad floden til Rom til sin endelige destination. Ud over forsendelser direkte eller via Rom til Konstantinopel (Istanbul) blev dette luksuriøse materiale senere spredt ud over hele Italien og Europa.

Mængden af porfyr var begrænset, for stenbruddet var ophørt med at fungere omkring 451. Da porfyr stadig var omgærdet af en særlig aura og eftertragtet til kirkelige og kongelige projekter, måtte både de byzantinske og normanniske herskere, og alle efter dem, genbruge det, der allerede var til stede i Rom, hvad enten det var i eksisterende aktive eller forladte bygninger eller i depoter.

For at Roger II's ambitioner om at leve op til hans fjerne forgængeres standard kunne realiseres, skulle han derfor have gode forbindelser i Rom, penge at købe for og sikre transportmuligheder. For de normanniske konger var der yderligere det faktum, at de optrådte på scenen efter en pause i den slags aktiviteter på omkring 700 år, efter at deres kolleger i Byzans allerede havde været på rov. Dertil kommer, at en ny generation af billedhuggere skulle optrænes og et passende formsprog defineres.

De normanniske gravmæler i Cefalù, Monreale og Palermo

De fem gravmæler, som det primært drejer sig om her, markerer tre generationer af sicilianske herskere. Sarkofagerne kan ikke umiddelbart rangeres kronologisk efter den person, der endte med at ligge i dem, for den sidste er så at sige den første: Frederik II hviler for eksempel i en sarkofag, der var bestilt af hans bedstefar Roger II. Det vil derfor sige, at der på dette sene tidspunkt i genbrugshistorien i de fleste tilfælde er tale om dobbelt genbrug (dog inden de respektive gravmæler blev taget i brug af den oprindelige ejer/arbejdsgiver). Ud fra stilistiske kriterier er det muligt at opstille en sekvens. Det ældste gravmæle har unikke detaljer, hvorimod tre af de følgende fire deler grundlæggende elementer og viser inspiration ikke fra det første, men fra et helt sjette monument andetsteds. Den sidste (femte) sarkofag, der paradoksalt nok blev fremstillet til Roger II's egentlige begravelse, er ganske minimalistisk og falder stilistisk uden for serien.

Roger II's første sarkofag i Cefalù

(NU FREDERIK II'S I PALERMO)

Roger II blev konge af Sicilien efter sin bror i 1130. I 1148 fik han yderligere titel af konge af Afrika, og han regerede til han døde 58 år gammel i 1154

[fig. 1]. Han var en progressiv og kulturinteresseret hersker, der befandt sig i centrum af en pavelig magtkamp, hvor han støttede en "anti-pave" over for den etablerede pave. I modsætning til sine forgængere, hvis horisont begrænsede sig til det

4 Præsentation af et projekt til at studere middelalderens teknik og evt. at finde porfyrens første anvendelse i Rom og Sicilien se <https://krc.web.ox.ac.uk/article/islamic-porphry>

2 “Første” sarkofag i Cefalù.

3 Sarkofag, forsiden, med krone og løvehovede.

europæiske, havde Roger II et nysgerrigt sind og var åben over for inspiration fra den arabiske verden. Kunsten fra hans tid viser en blanding af byzantinsk og arabisk indflydelse. Hans største projekter var kirken i Cefalù samt Capella Palatina i paladset i Palermo, der begge med deres prægtige, gyldne mosaikker, udført af specialister fra Konstantinopel, hører til verdenskunstens mesterværker.

Ligesom kongerne i det gamle Ægypten begyndte han at planlægge sit gravmonument i god tid, for det skulle stå som et evigt mindesmærke over ham og hans æra. Året efter sin tronbestigelse indledte Roger II byggeriet af kirken til Vor Frelser i Cefalù som et citadel højt oppe i byen foran en lodret klippe, hvor der tidligere lå en byzantinsk basilika. Ifølge traditionen ønskede han at vise sin taknemmelighed for, at Frelseren havde reddet ham fra et skibbrud på stranden ved byen.

Kirken blev dog først endeligt indviet i 1260, men allerede fra det første spadestik har kongen haft en idé om interiøret og de elementer, den skulle huse. I året 1145 udstedte han et dokument, hvori han omtaler to porfyrrmonumenter, som han ønskede at skænke netop til netop denne kirke, utvivlsomt for at give den status af egentlig gravkirke til fordel for den gamle domkirke i Palermo, hvis ledelse dengang var i hænderne på en konkurrerende pavelig biskop. Et dokument udformet kort efter siger udtrykkeligt, at kongen ønskede hoffolk og medlemmer af familien begravet i Palermo, men at han selv og hans direkte efterkommere skulle ligge i Cefalù. Begge monumenterne var i form af sarkofager med balda-

kiner af porfyr og granit. Den ene var tiltænkt kongens eget legeme, når tiden kom, mens den andet skulle udgøre et yderligere fornemt minde over ham selv, noget der ikke var tradition for på dette tidspunkt. De skulle opstilles på en prominent plads i tværskibet i det rigt udsmykkede kirkerum, og dermed ville de gøre kirken til et ganske særligt valfartssted i det sicilianske kongerige. Disse planer blev dog forpurret, og i 1150 havde Roger II forsonet sig om ikke politisk, så i hvert fald på det kirkelige område med biskoppen i Palermo, der havde planer om at udnævne sin egen kirke til kongelig gravkirke (se nedenfor). Dermed mistede kirken i Cefalù sin særstilling, men porfyrsarkofagerne blev indtil videre stående.

Deres komplicerede historie kan vi dels læse af samtidige dokumenter, dels udrede gennem et nøjere studium af deres stil og ikonografi. Porfyren er genbrug, hvilket satte grænser for volumen og kreativitet. Det fremgår af et dokument, at det var Roger II selv, der bestemte deres form og udsmykning: “Der skal fremstilles to monumenter af sten med største omhu”.⁵ Udførelsen læner sig ikke uventet op ad antikkens motiver og stil. De to sarkofager adskiller sig en del fra hinanden i detaljerne, og det hårde materiale har været en udfordring for håndværkere, som ikke var skolet i lige netop udhugning af porfyr. Den, der kan anses som Roger II’s “første”, er den mest detaljerede, og derfor vil de forskellige elementer, hvoraf nogle går igen på de andre monumenter, blive beskrevet mest udførligt her.⁶

⁵ Deér, *Porphyry Tombs*, s. 8.

⁶ Deér, *Porphyry Tombs*, s. 46-69.

4 Sarkofag, bagsiden, medroset og kors.

5 Sarkofag, støtte-løve med fange på hovedet.

6 Baldakin, detalje med port.

Låget

Denne “første” sarkofag [fig. 2] har hver af de to langsider af lågets rektangulære dæklader smykket med tre omhyggeligt udskårne medaljoner, der afbilder Kristus Pantokrator og jomfru Maria med barnet i midten, flankeret af henholdsvis symbolerne for evangelisten Markus (løve) og Johannes (fugl) samt Matthæus (menneske) og Lukas (okse) med deres evangelier i hænder eller dyrefødder, alle fire forsynet med vinger. Disse motiver er forankret i den kristne tradition som den ses på tidligt kristne sarkofager, men har her fået et eksotisk, islamisk præg. I den trekantede arkitrav på forsiden (nordsiden)⁷ er anbragt den byzantinske kongekrone [fig. 3], mens bagsiden viser en fembladet roset [fig. 4].

Kummen

Kummen blev skåret ud an en søjle, der var flækket på langs. Den afrundede, glatte del danner i snit lige under en halv cirkel, hvor den øverste kant af den nederste vandrette linje markerer dens diameter, inden rundingen atter reduceres i to vandrette felter og et tredje udsmykket med blade i persisk-islamisk stil. Den forreste side af kummen er smykket med et relief af et løvehoved med en ring i munden som en dørhammer (jf. fig. 3), som det også ses på mønter netop slået under Roger II. Den bageste er prydet af et komposit, græsk kors, der også er karakteristisk for netop denne tid (jf. fig. 4).

7 Siden med kronen ville have vendt fremad, dengang sarkofagerne stod i Cefalù og i den gamle katedral i Palermo.

Denne sarkofag med den byzantinske krone var utvivlsomt den, som Roger II havde planlagt til sig selv, og den har været sat op med kronen fremad, først som den blev anbragt i kirken i Cefalù og derefter som den må have stået i den gamle Palermokatedral. En ny kirke, der utvivlsomt skulle udkonkurrere kirken i Cefalù, blev indviet i 1185, og her står den med samme orientering.

Støtterne

Det mest påfaldende træk i forhold til de andre sarkofager er, at kummen hviler på løvefigurer af porfyr sat med ryggen mod hinanden, alle med forskellige figurer i fødderne [fig. 5]. Dette er antik klassisk inspiration i siciliansk-normannisk udførelse, hvis detaljer genfindes i samtidige malerier og byzantinske mosaikker.

Baldakinen

Totalkonceptet for Roger II's gravmonument er en stenkumme omsluttet af en baldakin med sadeltag – ligesom i visse romerske gravmonumenter. Den bæres af seks porfyr søjler med korintiske kapitæler. Fire af disse kapitæler er af porfyr, mens de to bageste er af grå granit [fig. 6]. Bjælkerne, som taget hviler på, viser også både porfyr og granit. I de vandrette er inkorporeret masker, en detalje der ikke ses i de andre gravmæler med baldakin. Denne stil slutter sig nøje til det, der ellers ses i Roger II's regeringstid, og er ikke en senere tilføjelse. Øverst oppe i den forreste arkitrav sidder en lille port af hvid marmor i gotisk stil anbragt senere. De få detaljer i monumentet, der ikke er af porfyr, især de to kapitæler, synes anvendt som en nødløsning. Der har

7 Roger II's "anden" sarkofag i Cefalù.

8 Sarkofag, front.

9 Krans og blad.

måske ikke været porfyr nok, eller det der kom frem var beskadiget.

Roger II var meget bevidst om porfyrens særlige status og monumenternes gloriøse forgængere, som det blev demonstreret i De hellige Apostles Kirke i Konstantinopel, hvor selve Konstantin den Stores sarkofag engang stod blandt flere andre. Kirken blev rejst af kongen i det 4. århundrede og kun overgået af Hagia Sofia-kirken samme sted. Den gik senere i forfald og blev endeligt ødelagt i 1461 og den enorme Fatih-moske bygget på stedet. Den har været

et ypperligt fyrtårn for Roger II, og inspirationen fra den viser sig også i kongens andre valg til ceremoniellet (insignier, klædedragt, portrætter og dekretter som skulle konkurrere med den byzantinske imperialisme). Samtidig (og måske i særdeleshed) ville han rivalisere med paverne og deres tilhængere i Palermo. Han forstod til fulde porfyrs betydning: porfyr signalerede uovertruffen herkomst og magt.

Det blev imidlertid kongens barnebarn, Frederik II af Hohenstaufen (1220-1250), der knap et århundrede efter Roger II's død blev lagt i denne den prægtigste sarkofag af dem alle, opstillet i katedralen i Palermo i 1215 (se nedenfor).

Roger II's anden sarkofag i Cefalù

(NU HENRIK IV'S I PALERMO)

Kongen ønskede at opsætte endnu en sarkofag i kirken i Cefalù som et monument over sig selv.⁸ Den adskiller sig mest fra den første i sine noget enklere støtter men består ellers af de samme grundelementer.

En model for denne "anden" sarkofag havde sammen med andre antikke genstande stået til skue uden låg som et trækplaster i Pantheon i Rom. De blev beskrevet her i 2. halvdel af det 12. århundrede men de havde stået der noget tid inden da, dvs. allerede omkring den tid, hvor Roger II's kunstnere under et besøg i Rom kunne have være interesseret i yderligere inspiration til hans porfyrprojekter (han besøgte aldrig selv byen). Denne kumme blev langt senere i 1742 med et nyt låg brugt til at udgøre pave Clemens XII's gravmæle i Laterankirken.

Kumme, låg og støtter

Også denne sarkofag er udskåret af en søjle og har et sadeltag som låg [fig. 7]. Til forskel fra "den første" har denne imidlertid ikke medaljoner på låget. På den forreste kortside har den en krone i arkitraven og en cirkel på kummen [fig. 8], hvor bagsiden har et blad i en ring holdt af Guds hånd ("livetskrone") [fig. 9].⁹ Det er interessant, at kronen ikke er af samme type som kongekronen på den "første" sarkofag, men at det er en åben, byzantinsk krone med ovale spidser som anvendtes af dronninger og kejserinder. Her symboliserer den byen Cefalù, som på denne måde er personificeret.¹⁰

8 Deér, *Porphyry Tombs*, s. 70-73

9 Samme detalje kan ses på et antikt porfyrbadekar brugt som alter i S. Bartolomeo på Tiberøen i Rom.

10 Deér, *Porphyry Tombs*, s. 76 og appendix III, især s. 173-176.

Kummen har fornemt udførte karnisser og æggestavsbort lags overkanten. Den hviler ikke på hele løvefigurer som den forrige, men på stiliserede løvefødder, og det er især denne detalje, der forbinder den med sarkofagen i Pantheon/Laterankirken, som den må være direkte inspireret af. Kumme, låg og støtter er hver skåret af en enkelt blok som i den “første” sarkofag i Cefalù.

Baldakinen

I Roger II's “første” monument var hele baldakinen og alle bjælkerne af porfyr. Her er baldakinens seks søjler genbrugte porfyrsøjler, alle med kapitæler af porfyr, men i mere stiliseret udformning [fig. 10]. Forsiden har kun en enkelt lille søjle i porfyr. Dette gravmæle er således kun udført af et enkelt materiale: porfyr, uden nogen kontrasterende detaljer i hvidt eller gråt. Med undtagelse af podiet er det rødt i rødt – som det legendariske barselsrum.

Det er denne “anden” sarkofag, der har været forbilledet for de tre efterfølgende, for den befandt sig i Palermo, ikke i det fjerne Rom, og det gjorde medlemmerne af kongefamilien også. Sammenlignet med sarkofagen i Pantheon, senere i Laterankirken, er der nogle enkelt forskelle. Støtterne er højere i Laterankirken og inkorporeret i de vandrette linjer. Støtternes løvefødder har forskellig størrelse tæer i Laterankirken, men samme størrelse i Roger II's. Sammenkoblingen med kummen har en markant hulkel i Laterankirken men en enkelt plade i Roger II's. På kortsiderne er støtten i centrum ikke blot nødvendigvis højere i Laterankirken, men også mere detaljeret end hos Roger II.

Låget på Lateran-sarkofagen er irrelevant her, for det blev lavet efter at Roger II kunne have set monumentet. Roger II's monument endte med at blive brugt til begravelsen af Henrik VI ved omrokingen i Palermo i 1215 (se nedenfor).

Rogers II's endelige sarkofag i Palermo

Da kongen døde i 1154, havde han åbenbart godkendt at blive stedt til hvile i Palermo og ikke i Ce-

10 Kapitæler.

11 Roger II's sarkofag i Palermo.

falù, og han blev begravet i den gamle kirke i Palermo. De gejstlige i Cefalù ønskede kongens legeme tilbage, men de blev holdt hen, da deres kolleger i Palermo anså det for helligbrøde at flytte kongens legeme. Et gravmæle måtte derfor hurtigt etableres der for at signalere kirkens nye status som dynastiets gravkirke, og det kan forklare denne nye sarkofags summariske konstruktion.¹¹ Den blev formodentlig opstillet i et af sideskibene, og selv da kirken i 1170'erne blev erstattet af en ny oven på den gamle, blev sarkofagen stående på sin plads, hvor den i hvert fald observeredes i 1172. Den nye katedral blev indviet i 1185.

Trods sine intensive forberedelser til en begravelse i katedralen i Cefalù blev Roger II i 1154 stedt til hvile af sin søn Vilhelm I (1154-1166) i en helt tredje kiste i den gamle domkirke i Palermo. Udformningen af sarkofagen kan derfor ikke tilskrives Roger II selv, men må skyldes hans efterfølger. De to sarkofager i Cefalù stod tomme, indtil Frederik II flyttede dem til Palermo i 1215.

Sarkofagen adskiller sig fra de andre ved at både låg og kumme er bygget op af porfyrplader, og den fremstår derfor som et rektangulært skrin med låg med sadeltag [fig. 11]. Pladerne bærer enkelte mær-

¹¹ Deér, *Porphyry Tombs*, s. 85-90.

13 William I's Monreale-sarkofag.

14 Front.

12 Detalje af søjle.

ker fra skader, og sammenføjningerne er ikke så usynlige som man burde forvente for en kongegrav. Sammenlignet med de andre sarkofager bærer den præg af hastværksarbejde. Den har ingen udsmykning i relief overhovedet. Den hviler dog på en plade i stil med et romersk bord med bladbord langs overkanten, men ulig den slags borde, der har dyr som støtter, støttes den her af to par symmetriske, knælende drenge foran søjler og bladornamenter af hvid marmor. Sådanne figurer kendes fra afbildninger af romerske troner på gravsten. Stilistisk passer de til det tidspunkt, hvor kongens begravelse fandt sted.

Sarkofagen beskyttes af en baldakin med seks søjler med blomsterkapitæler. Her er der slet ikke anvendt porfyr, men derimod marmor med brogede og gyldne indlagte mosaikker i polygont mønster karakteristisk for islamisk arbejde [fig. 12] modsat den byzantinske kunsts runde former, som ses f.eks. i samtidige gulve. Også loftets inderside er rigt udsmykket. I proportioner og størrelse kopierer både denne og dronning Constances meget lignende baldakin (se nedenfor) de to eksisterende porfyrbaldakiner, men de kan ikke dateres til tidligere end 1215, hvor Frederik II fik alle fire gravmæler opsat i det sydlige tværskib. I 1700-tallet blev de flyttet til deres nuværende plads ved kirkens indgang.

Vilhelm I bestilt af Vilhelm II i Monreale

Vilhelm I (1154-1166) var Roger II's fjerde søn og blev konge, da hans tre ældre brødre døde tidligt. Ufortjent fik han tilnavnet "den slemme", modsat sønnen Vilhelm II, "den gode" (1166-1189). Det var sidstnævnte, der satte fokus på Monreale 7 km

syd for Palermo, og som i 1172 fik påbegyndt byggeriet af kirken S. Maria Nova. I 1178 opnåede den status af domkirke, men den stod først helt færdig i 1267. Ved at gravsætte sin mor i kirken i 1183 og at få overflyttet medlemmer af kongefamiliens gravmæler fra Palermo signalerede Vilhelm II tydeligt, at det var kirken i Monreale, der nu skulle være "dynastiets kirke".¹² Hans bedstefar Roger II havde som nævnt haft lignende planer med byggeriet af kirken i Cefalù. Vilhelm I's legeme blev lagt i en anden sarkofag i krypten i Capella Palatina i paladset i Palermo, indtil der var gjort klar til ham i Monreale.

Det var ikke lykkedes Vilhelm II at fravriste de gejstlige i Cefalù en af de to tomme sarkofager, der stod der, og han måtte derfor skaffe genbrugsporfyr til en ny.¹³ Den er af samme model som de to forrige, skåret af søjle og lukket med sadeltag [fig. 13]. Kummen er asymmetrisk, da den er tydeligt smallere i den ene ende, og støtterne er ikke lige høje. Reelle, store stykker porfyr har manglet, og sarkofagen/kummen måtte bygges op af flere dele. En ny generation af håndværkere har ikke ganske forstået ornamentikkens detaljer, selv om den overordnet set slutter sig til Roger II's "anden". De vandrette linjer er til stede, men æggestavsbortens har ikke tydelige "æg", blot cirkler, og "livets krone" på begge de to kortsider af kummen er simplificeret og uden "gudens hånd" til at holde den. En roset smykker lågets ene arkitrav og et kors den anden [fig. 14].

Oprindelig inkluderede gravmælet også en baldakin med seks porfyr søjler og tag af granit. En tegning

12 Deér, *Porphyry Tombs*, s. 14-15.

13 Deér, *Porphyry Tombs*, s. 14, 77-79.

fra 1600-tallet [fig. 15] viser bladkapitæler og sadeltag, og beskrivelser nævner, at både søjlernes baser og kapitæler var af porfyr, mens taget var af granit. I trappeskakten op til kirkens tag er ophængt to rektangulære plader af Aswan-granit, der kunne stamme fra baldakinens tag? Den gik til ved en brand i koret i 1811.

Vilhelm II hviler selv i en marmorsarkofag ved siden af sin far, som han i 1575 blev genbegravet i. Vi ved ikke hvad han lå i inden da.

Henrik VI (d. 1197) bestilt af Constance i Palermo

(BRUGT TIL CONSTANCE (DØD 1198))

Når vi skal udrede omstændighederne omkring de sarkofager, der i dag står i Palermo, kan vi på den ene side studere deres ornamentik, stilistiske detaljer og generelle kvalitet og dermed få et overblik over hvornår og i hvilken rækkefølge de er blevet fremstillet. Det er kunsthistorikerens opgave. Man må have assistance af historikeren, når det gælder forholdene omkring hvordan de kom til at opfylde deres bestemmelse. Hvem blev begravet i disse sarkofager og hvornår? I den sidste halvdel af perioden bliver dette ganske kompliceret.

Begravelserne af Henrik VI og Constance

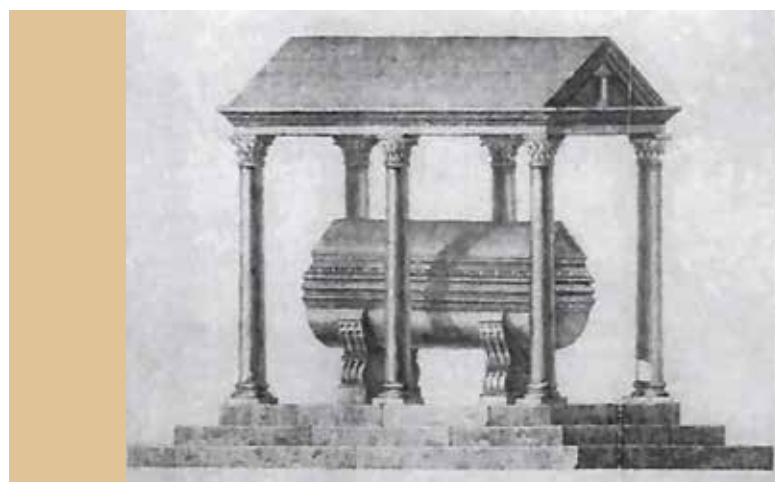
Selv om sarkofagen i dette afsnit [fig. 16] endte med at rumme de jordiske rester af dronning Constance (1194-1198), viser kongekronen på forsiden og tilstedeværelsen af en kejserlige ørn på kummens bagside, at monumentet oprindeligt var udført til en mandlig hersker.¹⁴ Constance, mor til Frederik II, var posthum datter af Roger II, dynastiets grundlægger. Da hendes fire brødre noget tidligt afgik ved døden, var hun blevet kvindelig regent fra 1194-1198 sammen med henh. sin mand Henrik VI og søn, den kommende Frederik II. Henrik VI døde i Messina i 1197 og var blevet midlertidigt begravet der (den siddende pave havde erklæret ham udstødt, og Palermo var derfor udelukket). Først ved pave-skiftet året efter blev hans legeme overført til Palermo, hvor han blev lagt i en ny sarkofag af porfyr (den her omtalte), bestilt af hans enke og udført i den mellemliggende tid. Dette var således den første porfyr-sarkofag, der kom til at stå i katedralen i Palermo. Da dette formodentlig fandt sted inden hans søns kroning d. 17. maj 1198, har vi derfor en tidsramme for, hvor længe det maksimalt har taget at forarbejde sarkofagen, idet der var gået knap 8 måneder siden kongens død.

Constance døde 28. november 1198, tre dage efter at have skrevet testamente med instrukser om også at blive begravet i Palermo, og hun blev "lagt i sarkofag" den følgende søndag – men ikke i en af porfyr, for den hun endte i stod stadig i Cefalù. Sønnen Frederik II bekræfter i år 1200, at begge hans forældre ligger begravet i kirken i Palermo, men siger ikke noget om i hvilke sarkofager.¹⁵ Ingen af dem har været af porfyr, for Constances testamente fra 1198 stipulerer nemlig, at da hendes far havde grundlagt kirken i Cefalù og skænket sit dobbelte gravmonument til denne kirke, skulle dette forhold respekteres.

¹⁵ Ibid.

¹⁵ William Is gravmæle som det så ud inden baldakinen blev ødelagt under en brand i 1811. Tegning fra D. Gravina, *Il Duomo di Monreale*, Palermo 1859, pl. 2 (kopieret fra Deér, *Porphyry Tombs* fig. 4).

¹⁶ Henrik VI's sarkofag, Palermo.

¹⁴ Deér, *Porphyry Tombs*, s. 79-85, jf. S. 16-17.

17 Front.

18 porfyr-
kapitæl,
Cefalù.

Det var dog kun et spørgsmål om tid, inden kirken måtte opgive dette traditionsbundne ejerskab. Det endte med, at Frederik II i 1215 simpelthen købte de to sarkofager med det formål at anvende dem til “sin og sin faders (Henrik VI’s) begravelse.” På det tidspunkt havde han slået sig ned i Tyskland, var blevet genkronet i Aachen, og her havde han sit fokus. Han brugte et gods som betaling for sarkofagerne. Biskoppen i Palermo på den tid var imidlertid tæt knyttet til kongen, som han havde kendt siden denne var dreng, og her kan vi se en årsag til det der fulgte, nemlig at kongen i sin udlændighed ønskede at bekræfte forbindelsen med Palermo og selv blive begravet i byen.¹⁶

Da sarkofagerne fra Cefalù var ankommet til Palermo, blev der møbleret om. Frederik II fik lagt sin far, Henrik VI, i Roger II’s “anden” sarkofag, og da Henrik VI’s nu var ledig, blev Constances legeme lagt i den som et tegn på hendes ophøjede status som datter af Roger II og senere regent.

Beskrivelse af sarkofagen

Kummen er skåret af en søjle, men gode stykker har manglet, og låg og støtter er sat sammen af indtil 14 dele. Resultatet er visuelt af samme type som de to foregående, men der har tydeligvis ikke været større stykker af porfyr til rådighed.

Arkitraven har på den ene side en roset, mens kummen viser den omtalte ørn. Den modsatte arki-

trav har kongekronen, mens kummen er prydet med et stort kors [fig. 17].

Sarkofagen beskyttes af en baldakin af marmorsøjler indlagt med brogede og gyldne mosaiksten i et zigzagmønster og med korintiske kapitæler. Lofkets inderside er indlagt med knudeornamentering.

Den endelige installation

Efter 1215 var de fire sarkofager således opstillet i den sydlige del af tværskibet i domkirken i Palermo. I 1577 var der blevet fremsat et ønske om at få sarkofagerne flyttet til Escorial i Spanien for at pryde det kongeslot der var ved at blive bygget der, sandsynligvis fordi en spansk biskop i Palermo havde været medvirkende til at få en ny grav til Vilhelm II etableret. Den spanske monark afslog. På et tidspunkt efter 1577 ser vi på en plan de fire sarkofager stå i kirken i Palermo, hvor de på grund af manglende plads blev sat op to under hver baldakin på tværs. Efter en større restaurering af kirken i 1781-1801 blev de flyttet til den vestlige del af det sydlige skib, tæt ved hovedindgangen, hvor de igen hver fik deres baldakin, som de oprindeligt havde haft det, og som de har det i dag.

Stilistiske bemærkninger

I det 11. og 12. århundrede var der massiv transport af sten, deriblandt porfyr, fra Rom til byggeri af store katedraler i Italien og andre lande. Spørgsmålet er, om de normanniske gravmonumenter på

16 I sarkofagen med Fredrik II’s legeme blev også fundet liget af Peter II af Aragon (1337-1340) og en ukendt kvinde Den blev åbnet i årene 1781-1801, hvor indholdet blev tegnet. Et fotografi taget i 1994 giver et ganske kaotisk billede af indholdet (planche i kirken).

Sicilien blev udført i Rom af romerske eller sicilianske billedhuggere, eller om de antikke sten blev transporteret som de var og deres design udarbejdet lokalt på Sicilien. Vi har set håndgribelig inspiration fra antikke monumenter med et vist byzantinsk og islamisk islæt. Dette kan ikke undre, da kongeriget Sicilien især med Roger II var åbent for andre kulturer mod øst. Deér mener ud over at anerkende indflydelsen fra det østromerske rige også at kunne se inspiration fra Sydfrankrig.¹⁷

Malgouyres kalder stilen middelalderlig med referencer til kejsertidens Rom og med umiddelbar inspiration fra kar, der, selv om han på fransk benævner dem "urner", ikke var beregnet til begravelser. Nogle af disse skulpturelle elementer kunne have foreligget som halvfabrikata, måske i Alexandria.¹⁸ Da Roger II jo ligefrem havde titel af konge af Afrika, kan en sådan mere direkte adgang til materialet ikke udelukkes.

Porfyr i interiører

I de tre omtalte katedraler i Cefelaù, Monreale og Palermo finder vi porfyr i gulvbelægning, på vægge og i troner i samme "cosmatiske" stil som det blev anvendt i både Rom og Konstantinopel. Derudover møder vi stykker af porfyr som kapitæler [fig.18] og som sokler [fig. 19].

I den maleriske S. Cataldo i centrum af Palermo, en lille, men iøjnefaldende kirke med karakteristiske, lyserøde kupler, har porfyren også vundet indpas. Kirken blev grundlagt i 1160 af Vilhelm I's kansler Mario di Bari, som blev myrdet samme år. Den undergik nogen "restaurering og forskønnelse" i 1679. I begyndelsen af 1800-tallet blev kirken indkapslet i anlægget af byens postkontor, hvor en del af dens indre kom til at fungere som postudleveringssted. I 1880'erne foregik der en gennemgribende "stilistisk renovering", hvor elementerne fra posthuset blev sløffet og kuplerne blev malet.¹⁹ I 1937 vendte bygningen tilbage til sin oprindelige, kirkelige funktion og overtaget af Ridderne af Den Hellige Grav i Jerusalem, som restaurerede kapellet. Efter krigen blev den i 1948 frigjort fra de omkringliggende bygninger, hvilket åbenbarede dens eksterne arkitektur, og det viste sig, at den var anlagt på ruinerne af den gamle, puniske bymur, der stikker frem mange steder i byen.

Indeni er det oprindelige gulv med indlæg i cosmatisk stil af marmor og porfyr, inspireret af gulve i Rom, stadig intakt [fig. 20]. Vægge og kupler står i de slebne, men rå sten, som aldrig fik nogen udsmykning. Søjlerne er genbrug fra antikke monumenter, bl.a. i de to sidealtre, der er flankeret af to par spinkle, antikke søjler, hvoraf den ene er af porfyr, de andre af marmor [fig. 21].

19 Porfyrbase, Monreale.

20 San Cataldo, gulv af marmor og porfyr.

21 San Cataldo, sidealter med porfyrstøje.

¹⁷ *Porphyry Tombs* s. 125.

¹⁸ *Porphyre* s. 75-76.

¹⁹ Information bl.a. fra planche i kirken.

For 36 år siden trådte en ung “ægypterinde” ind i mit og mange andre danskeres univers. Nofret [fig. 1], den skønne, var navnet, som pigens skaber, Sussi Bech, så rammende havde givet hende. Nofret viste sig at have mere end skønhed og ben i næsen, og har netop her i 2022 sluttet sin lange karriere som møster og en slags stedmor til den nybagte farao Tutankhamon. Denne lange, brogede og meget underholdende historie er fortalt i 13 bind, og det er historien om dette levnedsløb, der er emnet for denne artikel.

Kunstneren

Sussi Bech behøver som mangeårigt medlem af DÆS, og især som en af Danmarks mest kendte tegneseriestybere, nok ikke den helt store præsentation for *Papyrus*' læsere, men for mig kom det dog som en overraskelse, da jeg måtte konstatere, at hun i dag er 64 år gammel. Sussi Bech har illustreret langt over 100 børne- og ungdomsbøger, har været med til at lave 30 tegneserialbum, og har i 2010 tegnet årets julemærke. I den store offentlighed er det vel først og fremmest *Nofret*, som har skabt hendes ry¹, men personligt har jeg altid elsket hendes og ægtemanden Frank Madsens vidunderlige satiriske stribe *Ex Libris*, der fra 2012-2020 var en vigtig grund til at holde Weekendavisen. *Ex Libris* var en fabelagtig morsom og kærlig pisk over især livet i den danske litterære verden, og det er mere end trist, at den nuværende ledelse på avisen ikke kunne klare mosten.

1 *Nofret* er udgivet i Sverige, Holland, Belgien, Frankrig og Indonesien.

NOFRET

Paul John Frandsen

De lange linjer

Ved en gennemlæsning af hele *Nofret*-serien bliver man slået af dens mange lange linjer. Amarnaperioden, der udgør seriens rum, er i sig selv nok til at skabe den store sammenhæng, selvom kunstneren vel næppe havde alting tegnet op allerede, da hun planlagde det første bind. Men netop fordi “Amarna” i forhold til andre historiske perioder har givet os et rigere facetteret kendskab til en række, ofte usædvanlige, personer i og uden for

Ægypten, er det oplagt at gøre netop denne periode til genstand for en kunstnerisk behandling. Enhver der giver sig i kast med en kunst-

Fig. 1 Bind 6, titelbladet.

Fig. 2 Bind 1,
s. 23.

nerisk bearbejdelse af et historisk stof må overveje, i hvilken grad man kan tillade sig at gøre vold på historien. Kendte historiske personer er jo dem, de er, så det har derfor længe været et godt trick at skildre de historiske begivenheder, de virker i, gennem fiktive personer, der på forskellig vis kan blive en del af historien. Et mesterligt eksempel på sådanne fiktive hovedpersoner er den finske forfatter Mika Waltaris brug af den fiktive person Sinuhe, der qua sit arbejde som læge kan få adgang til alle romanens historiske personers levned.² Sussi Bech har valgt en noget usædvanlig løsning på denne problematik ved at gøre sin hovedperson til en tvillingsøster til den historiske person Kiya, der var farao Akhnatons ene kone og efter al sandsynlighed mor til Tutankhamon. I historien fremstilles søstrene som dronningedøtre fra Kreta, hvor den minoiske kultur indrømmede kvinder en langt mere fremtrædende plads i landets ledelse og øvrige liv, end det var tilfældet i resten af Middelhavsområdet, ikke mindst i det græsk/mykeniske samfund, der gjorde en ende på den minoiske kultur i den periode, hvor Nofrets historie udfoldes (1353-1336). Denne kvindevinkel understreges af, at søstrene siges at have en ægyptisk far.

Amarnaperioden fylder kun en snes år i Ægyptens lange historie, men som det færdige værk *Nofret* nu fremstår, tegnes begivenhederne op på en måde, der meget vel kan karakteriseres som en roman, en roman i billeder. De vigtigste tråde i periodens historie er kendte, men da forskningen endnu ikke fuldt ud har været i stand til at gøre dens hovedpersoner til mennesker af kød og blod, får tegneserieskaberens meget frie hænder til at give os sit bud på dele af

periodens historie, ikke mindst dens afslutning, der bortset fra facit er stort set ukendt. Seriens bredde og lange tilblivelsestid leder mine tanker hen på musikhistoriens største værk, Wagners fire operaer om kampen om guld, magt og kærlighed, *Ringene*. Også her lå handlingsskelettet nogenlunde klart fra begyndelsen, men tonesproget i de sidste to operaer ligger meget langt fra begyndelsen. Noget lignende gælder *Nofret*, hvor der er meget langt fra de første binds pittoreske streg og enkle fortælling til de senere binds uendeligt mere komplicerede historie og sofistikerede billedkomposition.

Genre

Genremæssigt må *Nofret* sammenlignes med det, man kalder en picaresk roman. Fremstillingen er ganske vist ikke holdt i 1. person, således som det ofte ses i denne genre, men mange andre elementer gør den karakteristisk relevant. På de allerførste sider møder vi to konstante træk, *rejse* og *humor*, og så selvfølgelig den skønne *hovedperson, der besidder en eminent evne til at sno sig og tilpasse sig enhver situation*. Hun kommer fra det kretensiske samfunds top, men kommer i historien løb til at være hjemmegående husmor og "avlsko" hos en babylonsk købmand; lokkedue og danserinde i en ægyptisk knejpe; tempelprostitueret i et Astarte-tempel; omrejsende gøgler; tyv; gravrøver; fiskerpige, og så Amons Gemalinde; substitut for Kiya, ja sågar hustru til Akhnaton.

Humoren er et fremherskende træk især i de tidlige bind. Begyndelsen er symptomatisk. De to purunge minoiske prinsesser er taget på fisketur, og skændes så kraftigt, at båden kæntrer, hvorefter de fortsætter skænderiet på kølen af båden [fig. 2]. Herefter kastes *Nofret* mere eller mindre frivilligt rundt i det meste af datidens kendte univers, Babylon, Syrien, Anatolien, Kreta og Ægypten og handlingen er fyldt med muntre, indimellem groteske, oplevelser. Visse tidlige tegninger giver os en forsmag på

2 *Sinuhe Ægypteren*, 1945, siden oversat til 41 sprog. Waltari brugte samme trick i sin utroligt spændende skildring af Europas og det osmanniske riges historie i 1500-tallet i to sublime romaner *Mikael Karvajalka* og *Mikael Hakim*, 1948-1950.

Fig. 3 Bind 7,
s. 33

Fig. 4 Bind 3,
s. 30.

Fig. 5 a, b Bind 2,
s. 13 og 12.

senere binds svælgen i pragtfulde gengivelser af arkitektur, og vi introduceres ligeledes til to andre gennemgående komponenter i fortællingens struktur, *drømme* og *magi* [fig. 3]. Hovedpersonerne modtager drømme og bruger magi som narrative virkemidler; i de sidste bind er det overnaturlige over store stræk det kit, der får flere begivenheder til at blive samtidige. Amons ypperstepræst Khaemwese er desuden en mester i at anvende *hypnose* [fig. 4].

Forholdet til de *magtfulde* og periodens historie er naturligvis det, der gør det hele ægyptologisk interessant. Allerede i bind to får Nofret møvet sig ind på en plads som lærling til en fremtid som danserinde for Amon [fig. 5 a, b]. Lærlinge har også andre pligter, og Nofret bliver dyrepasser for Amons væddere. Hun bliver rodet ind i den tilstundende magtkamp mellem Amon og Aton, opdager at Kiya er blevet Akhnatons hustru nummer 2 og bliver takket være ligheden med hende og sin egen snarrådighed Amons Gemalinde.

Sussi Bechs Amarna – og Ægypten Historien

Nofret kunne meget vel være blevet til en historisk roman à la *Sinuhe Ægypteren* eller en anden af de utallige historiske romaner, der forener en ægte interesse for det gamle Ægypten med lysten til at skrive en god historie. Men Sussi Bech er jo tegner, og det er gennem billederne at læseren føres ind i den herlige (H)historie.

Nofret udfolder sig i det store og hele inden for rammen af den gængse viden om Amarnaperioden. Men da vi i mangt og meget kun har brudstykker af det billede, rammen har rummet, åbner hullerne i kildematerialet for forskellige muligheder for at rekonstruere historien. Vi ved forfærdende lidt om, hvordan det hele startede, om magtforholdene inden for samfundets elite, om intrigerne, om Kiya, og vi ved endnu mindre om det endelige sammenbrud og restaurationen. Det er derfor meget underholdende at få Sussi Bechs bud på, hvordan det samlede forløb var og, ikke mindst, hvordan det kunne være endt. Overordnet set indskrives fortællingen sig i den nyere opfattelse af perioden som en tid, der var præget af konflikt, vold og rå magtanvendelse. Hvor man tidligere var tilbøjelig til at tage Akhnatons

Fig. 6 Bind 13, s. 38

fremstilling af sig selv og sin nye religion som et udtryk for en universel stræben efter fred for pålydende, har man i dag måtte erkende, at hans regime indadtil hvilede på bajonetterne, samtidigt med at ægypterne udadtil var fuldt klar over det høje konfliktniveau i Levanten og tilmed forsøgte at drage fordel af de lokale kampe. I sit opgør med den gamle orden repræsenteret ved især Amonpræsteskabet, støttede Akhnaton sig på mænd uden nogen basis i toppen af den etablerede overklasse og embedsstruktur. I deres indskrifter giver disse mænd klart udtryk for denne status som *homines novi* eller opkomlinge, folk der skylder det nye regime alt, og det bliver i *Nofret* til det lag af godsejere, der først nedkæmper oprøret i Memphis, men som siden brændes inde af Eje under sejrsmiddagen (bind 12 og 13, især sidste s. 38) [fig. 6].

I *Nofret* fyldes en række huller i vor viden. Særligt interessant og underholdende er her så godt som alt, hvad der fortælles om Kiya, som vi rent faktisk næsten ikke ved noget om. Hun er i bind 3 en nøglefigur i det kupforsøg, der meget vel kan have været baggrunden for at flytte residensbyen fra Luxor til Amarna. Men det er først og fremmest Sussi Bechs sammenblanding af hende og søster Nofret, der gør det muligt at jonglere med de brikker, der skal bruges for at få en afslutning på perioden.

Helt original er handlingen i bind 11, der skildrer første del af den borgerkrig, som Sussi Bech lader

perioden ende med. Her udnytter hun sin viden om Memphis' muligvis alt for tætte forbindelse med Nilen til at skildre et bevidst brud på digerne som årsag til en altødelæggende oversvømmelse af dele af byen. Handlingen i bind 12 og 13 er så godt som helt fiktiv, om end det endelige resultat selvsagt er i overensstemmelse med de historiske fakta.

Og så bæres det hele jo af det omfattende persongalleri af mere eller mindre fremtrædende personer fra perioden. Berømt er dens få, men signifikante fremstillinger af kongefamiliens liv med kongeparret med deres børn på skødet³ (se fig. 6, bagvæggen), og af et måltid, hvor kongen spiser en shishkebab. Men i *Nofret* bliver de historiske figurer alle levende, glade, triste, ensomme og rasende, mistroiske og loyale, og vi hvirvles ind i en verden af intriger, kærlighed, jalousi, ondskab, humbug, og køb og salg. Vi ser livet udfolde sig på kroer og i paladser, på både og i ørkenen, i det meste af den kendte verden i det 2. årtusinde og i Ægypten. Underligt nok kommer *Nofret* aldrig til Nubien.

3 Akhnaton kysser barn, Cairo JE 44866 og Kiya der kysser datter, Brooklyn, Charles E. Wilbour Fund, 60.197.8, begge i f.eks. Rita E. Freed et al., *Pharaohs of the Sun. Akhenaten, Nefertiti Tutankhamen*, Boston, 1999, figs. 13 og 63. Den berømte scene hvor begge ses med børn (Berlin 14145) er gengivet i seriens sidste bind, *Tutankhamon*, 2022, s. 38 og 39, og her som figur 6.

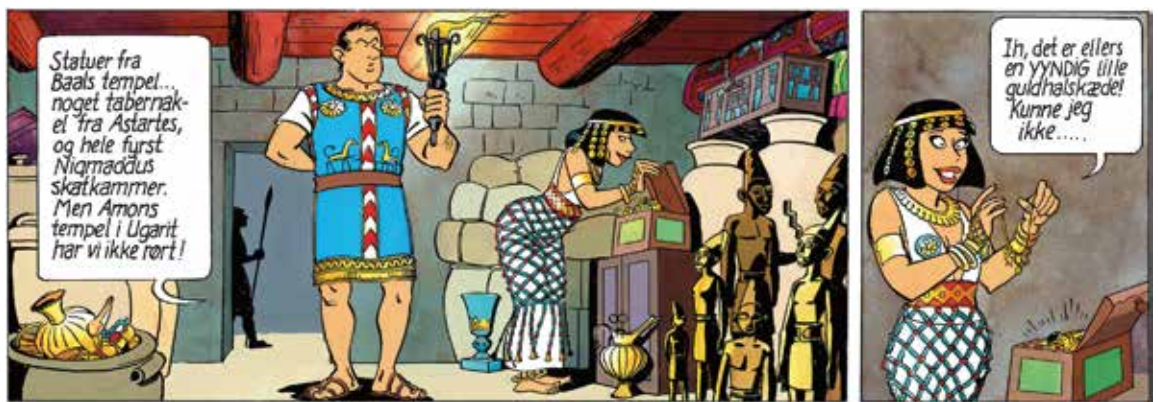

Fig. 8 Bind 7, s. 8.

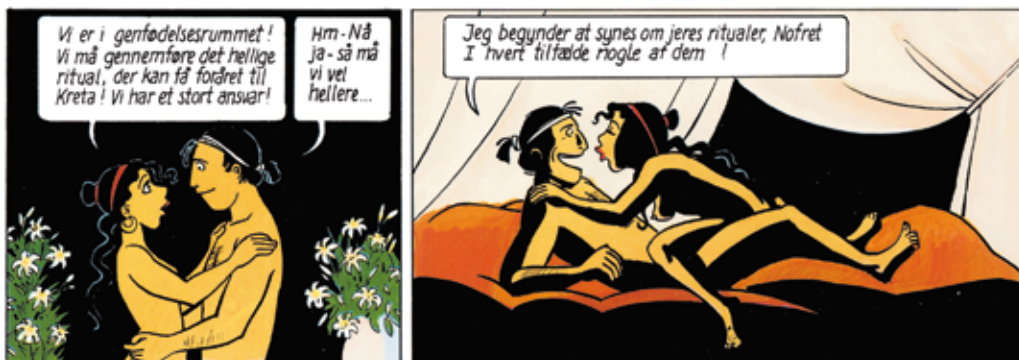

Fig. 9 Bind 4, s. 18.

Personkarakteristikken

Det er, som ovenfor nævnt, ikke nødvendigvis meningen, at historiske personer gennemgår anden udvikling i den kunstneriske bearbejdelse af deres levned, end den historien i sig selv lægger op til. Her ligger der en narrativ udfordring i og med, at vi rent faktisk ved så lidt om disse personers "profil". Sussi Bech har derfor i høj grad haft frie hænder til at tegne sig ind på sine personer, og personkarakteristikken er således en konsekvens af den rolle personerne kommer til at spille i det samlede værk, snarere end i "verdenshistorien".

Nofret er selvfølgelig den gennemgående figur, og selvom hun i det korte historiske forløb gennemgår en udvikling fra en teenagepige til en voksen kvinde, er hendes udvikling egentlig ikke frapperende. Som prinsesse har hun i alle bindene en iboende svaghed for luksus [fig. 8], som hun dog ligeså konstant er parat til at sætte på spil. I sit babylonske fangeskab hilser hun om morgenen på sin kanarieugl i bur og spørger om den morer sig – lige som hende, forstås. Men kærligheden og selvopholdelsesdriften driver hende til at lade både fuglen og sig selv flyve ud af deres respektive bure, og i serien bliver begge en sta-

dig stærkere motor i handlingsforløbet. Hvis hun kan få luksus i stedet for at passe væddere, så gælder det luksus. Og her kan også den beregnende kærlighed komme på tale. Men hvis det er den rigtige, den store kærlighed [fig. 9] er hun faktisk parat til at vælge en ydmyg eksistens som fisker. Som helhed er hendes vigtigste udvikling den voksende, undertiden rent ud dumdristige snarrådighed, og det er vel denne mange-facetterede tilpasningsdygtighed, der er hendes største aktiv og udvikling.

Kongeparret Akhnaton og Nefertiti gennemgår på en måde en udvikling, sammen og hver for sig, der er nok så interessant. Farao selv skildres fra starten i bind 3 nogenlunde som den, vi kender fra den traditionelle tolkning af de historiske kilder. Selvoptaget og med et begrænset forståelse for udenrigspolitik. Han er desuden noget af en kujon, der lader sine håndgangne mænd træffe de nødvendige straffeforanstaltninger efter kupforsøget [fig. 10], men som ikke vil vide af, hvad der sker. Han må være ren. Han holder af sin førstehustru Nefertiti, og sletter sin søn Tutankhamons ret til tronen til fordel for hende, som han tilmed tildeler en afgørende rolle i udøvelsen af den nye form for teokrati. Men da

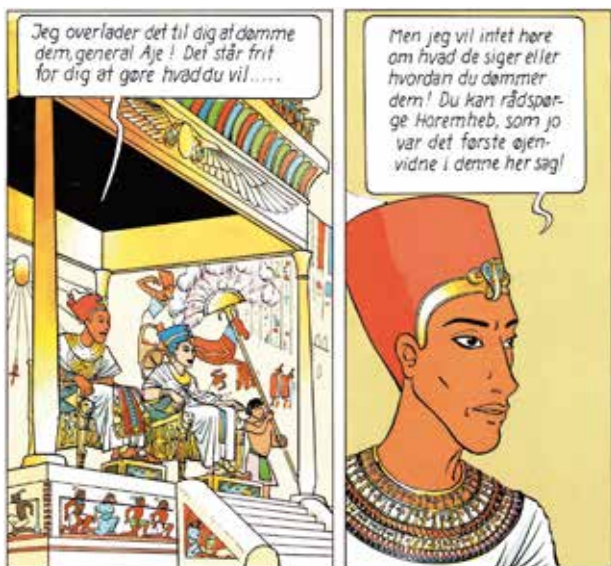

Fig. 10 Bind 3, s. 45.

Fig. 11 Bind 3, s. 8.

Nefertiti kun får døtre, forsøger han – med Tutankhamons ord – at gøre sin datter Maketaton voksen for at avle sin mandlige efterfølger med hende. Det koster såvel hende som barnet livet og bliver et vendepunkt for kongeparrets interne forhold. Kongen begynder nu igen at interessere sig for Tutankhamon og Kiya, og det passer i den grad ikke i Nefertitis og navnlig Ejes planer, der derfor lader Kiya myrde. Sammenfattende kan man om Farao sige, at han først ofrer sin søn for sin første kone, dernæst ødelægger han sin datter for at gøre hende med barn, siden næsten forskyder han sin første kone, fordi hun er for optaget af børn, dernæst mistænker han sin anden kone (der altså i virkeligheden er Nofret) for at ville myrde ham, så gælder det den første kone som han fører krig mod pr. stedfortræder. Han er lunefuld, vil ikke vide af opgøret med kupmagerne, beskylder det ægyptiske skolevæsen for at være skyld i oprøret i Syrien, starter en regulær borgerkrig, og da han til slut giver op, ved han

Fig. 12 Bind 12/IV, s. 139.

ikke, at han i Amarna vender tilbage til – læs: er forvist til – en forladt, uddød by.

Serien har enkelte bifigurer, der inden for en kort ramme udvikler sig. Det gælder f.eks. Nofrets søster Minea, der sætter kærlighed til en mand over sin position og hellere end gerne accepterer at overlade Kretas trone til Nofret.

Tilbage står skurkene og Horemheb. Den sidste kan nærmest karakteriseres som en dummernik – og det er da også så godt som ubegribeligt for Khaemwese, da han tidligt i serien forstår, at det er Amons vilje, at Horemheb en dag skal blive farao [fig. 11].

Khaemwese og Eje, der i de sidste bind er de ubestridte hovedpersoner, udvikler sig noget i det lange forløb, men absolut kun til det værre [fig. 12]. De bliver slet og ret mere og mere udspekulerede, manipulerende og, især for Ejes vedkommende, direkte modbydeligt voldelige. Punktum.

Fig. 13 Bind 3, s. 34.

Realia skildringer

I løbet af de 36 år, det har taget at afslutte serien, er der sket store forandringer i både tegne- og fortællestil (se nedenfor), men samlet set er de tretten bind en imponerende demonstration af Sussi Bechs dybe kendskab til så godt som alle aspekter af det faraoniske Ægyptens kunst og arkitektur, litteratur, religion og meget andet. Til trods for den enorme forskel i tegningerne fra bind 1 til 13 præsenterer de alle et Ægypten, hvor landskaber, bygningsarkitektur, møbler, klædedragt og redskaber svarer til det billede, man generelt har af landet. Bindene rummer utallige gengivelser af bygningsarkitektur, og det der måske først falder i øjnene, er ligheden med "originalerne" og deres dekorationsprogrammer. Her skal fremhæves de naturscener i "Amarnastil", som ses i f.eks. Kiyas palads [fig. 13], og de minoiske vægdekorationer med antiloper og delfiner i Knossos (bind 4). Mere uventet er de Blå Rum under trintpyramiden, hvor Nofret og Senep uforvarende kommer til at overvære et møde af sammensvorne. Som serien skrider frem, er det dog navnlig blikket på selve arkitekturen, der falder i øjnene. Skildringen af grave og templer bliver rent ud virtuøs med billeder fra alle tænkelige vinkler, og ligesom handlingsforløb mellem personerne i accelererende grad brydes ned i mængder af enkeltbilleder, forskydes blikket på arkitektur og landskaber med stor og suggestiv variation, fra total til detaljemættede billeder og fra frø- til fugleperspektiv.

Personernes klædedragter er et andet felt, hvor man sporer Sussi Bechs indgående kendskab. I et enkelt tilfælde – kvindernes brug af den nubiske soldaterparyk – præsenteres læseren tilmed for den ægyptologiske forklaring på fænomenet [fig. 14]. Sussi Bech tilslutter sig den opfattelse, at det var Kiya, der fik kvinderne i "Amarna" til at gå med denne meget specielle paryk, men nok så interessant er det vel, at brugen af denne efterligning af soldaternes hår formodentlig afspejler den kraftige militære tilstedeværelse, der er så godt skjult i periodens officielle kunst.

Smykker og hovedtøj er et tredje område, hvor tegnerens kendskab kommer til syne. I 3/23 ser vi Akhnatons førstehustru Nefertiti med det såkaldte "bukkehovedbånd" (Stag circlet), mens Kiya – her og i andre bind – bærer det hovedbånd med to gazeller (Gazelle circlet), der kendes fra en af Tuthmosis III's dronninger og andre mindre prominente kongelige kvinder. Til forskel fra disse er Nofret udstyret med et diadem, der helt klart er inspireret af prinsesse Khnumets berømte blomsterdiadem fra Dashur⁴ [fig. 15]. Derudover ses Nefertiti ofte med det hovedtøj, vi kender fra den velkendte buste af hende i Berlin, ligesom hendes svigermor, dronning Teje bærer kronen med to uræi.

4 Stag circlet, Metropolitan Museum, No.68.136.1 (= Aldred, *Jewels of the Pharaohs*, 1971, no.59); gazelle circlet, Metropolitan Museum, No. 26.8.99 (= Aldred, *op.cit.*, no.61); Blomsterdiadem, Cairo, Cat. No.52859 (= Aldred, *op.cit.*, no.28).

Fig. 14 Bind 9, s. 35.

Fig. 15 Bind 3, s. 23.

Lignende identifikationer kan man foretage med stort set alt i de mange bind. Redskaber, krukker, både, soldaterhjelme, osv. men også den minoiske kultur på Kreta, Hittitternes og Levantens verden, er gengivet med en fabelagtig respekt for den viden, vi har om den materielle kultur i disse områder.⁵ Det gælder også den etniske diversitet, som Nofret møder på sine rejser og øvrige eventyr.

Det religiøse liv udgør den store og mest synlige skillelinje mellem det traditionelle Ægypten og Amarna. *Nofret* går ikke ind i den komplicerede diskussion om forholdet mellem kulten af solen og solskiven, mellem Amon-re og Aton, men skildrer klart de kultiske forskelle. I det traditionelle daglige tempelritual frembærer præsten, som repræsentant for kongen, sit offer til Guden, der til dette møde har taget bolig i sit gudeskrin i den allerinderste del

5 Den kretensiske kultdragt, der viser kvindens bare bryster, giver desuden anledning til et af Sussi Bechs utallige herlige replikker [fig. 16].

Fig. 16 Bind 4, s. 7.

af templet. Offerritualer omfatter bespisning og iklædning af guden, men kernen i offeret repræsenteres af det såkaldte Horus øje og eller Maat offeret. Begge former findes i Nofret i f.eks. bind 2, der netop indledes med en gengivelse af det daglige tempelritual – omend i en lettere karikeret version (2, 3-5). Modsat det mørke, der omgav den traditionelle kult, foregik ofringen til Aton i det fri, i store åbne gårde, således som det skildres i 2,37 og 3,4. Farao selv var den eneste, der kunne kommunikere med Aton, og allerede i 3,4 ser vi Akhnaton i færd med at recitere sin berømte Solhymne til guden. Sussi Bech har også leveret et ganske originalt bidrag til vores forståelse af det ægyptiske religiøse liv, ved at skildre en *Dalfest* i Memphis, hvor Atonkultens tilhængere tilmed kommer og ødelægger alt det i dødekulten, der ikke passer ind i den nye religions verdensbillede.

Talrige andre detaljer rundt omkring røber Sussi Bechs fortrolighed med det ægyptiske univers. Et sidste eksempel: I en berømt rammefortælling fra Gamle Rige er det fælles hovedtema brugen af magi. En historie handler om en utro præstekone. Hendes mand hed Ubaoner, og det er et navn som også bruges om en præst i *Nofret*. Ubaoner fremstiller en krokodille af voks, som han kaster ned i den sø, hvor hans kones elsker tager et bad efter deres elskovsmøde. Her bliver den til en rigtig krokodille, som tager fat i elskeren.⁶ Samme trick bruges af Khaemwese i en episode, hvor han vil skræmme Nofret til at deltage i den konspiration, han og Kiya tager del i. Hun stirrer dog lidt nervøst på kræet, efter at det igen er blevet til et lille dyr af voks.

6 På bestilling af Atlantis Rejser tegnede Sussi Bech i 2012 sin helt personlige version af denne utroskabshistorie. Den kan nu ses i *Nofret. Samlede Historier*, IV, s. 179- 183.

Fig. 18 Bind 8, s. 35.

Stilen

Som læseren måske kan fornemme via denne artikels udpluk af illustrationer, har den 36 år lange tilblivelsestid skabt en stor forskel i den måde serien er tegnet på [fig. 17 a,b]. I de tidlige bind er stilen enkel og så tydelig, at figurerne ofte virker karikerede. Det gælder så godt som alle i det kromiljø, der danner rammen om Nofrets karriere som lokkedue, og så sandelig også hovedpersonen selv under hendes ophold i Babylon. Man skal dog ikke mange bind ind i historien, førend personerne blive mere naturalistiske og nuancerede. Udviklingen hænger helt klart sammen med handlingens voksende integration i Amarna-periodens komplicerede historie – og den frihed vores manglende viden samtidig giver kunstneren. En lignende forandring kan ses i gengivelser af landskaber, bygninger [fig. 18] og bipersoner, hvor de tidlige bind som regel klarede sig med sparsomme, men effektive detaljer. Tegningerne i de senere bind vidner derimod, som allerede nævnt, om Sussi Bechs stadig dybere kendskab til hele den ægyptiske kultur, dens arkitektur, klædedragter, redskaber, sivbåde og meget mere.

Kompositionen af de tidlige bind bærer også præg af at være tænkt i sider; hver side skulle kunne stå for sig selv i en avis, hvor læseren først fik fortsættelsen den følgende uge. Fra og med bind 10 synes dette at have ændret sig. De sidste fire bind er udkommet i årene 2001, 2004, 2011 og 2022, og springene i denne sekvens har tydeligt påvirket både handling og stil. Formatet blev større og antallet af sider kunne nu gå ud over de oprindelige 48; Tutankhamon-bindet er således på 72 sider. Det har givet plads til en større bredde i fremstillingen af et enkelt forløb, det være sig en drøm eller et mareridt eller en flugt i en stridsvogn [13/28-29] Sussi Bech har berettet om sin arbejdsproces, at hun arbejder sin historie frem, inden hun begynder på at tegne den. "Først når historien er 100% klar med løse billedkompositioner og figurenes dialog", finder hun skitsebogen frem og begynder at lave de egentlige tegninger.⁷ Hvor Sussi Bech indtil bind 10 hovedsagelig benyttede sig af blyant, viskelæder,

7 Nofret. Samlede Historier, IV, s. 184

Fig. 17 a,b
Omslagenes
forsider til bind
2 og 12.

Fig. 19 og 20.

Fig. 21 Bind 13, s. 61.

dypppen og tusch [fig. 19], er de senere bind i stigende grad tegnet på en skærm. Disse bind er også farvelagt på computer [fig. 20]. Det gør farvelægningen mere detaljeret og vel også mere gennemarbejdet, men det kan ikke nægtes, at der er en stor forskel mellem farverne i disse og de tidligere bind. Det kan såmænd også skyldes trykningen; der er nemlig også ganske stor forskel i farverne på de originale bind og de genoptrykte versioner af samme bind. Men den største ændring i hele forløbet ligger dog i selve tegningerne. I de sidste bind er personerne gengivet i så tætte billedsekvenser og så mange forskellige close-up's at detaljeringsgraden igen kan nærme sig det karikerede [fig. 21]. Som helhed tjener den nye stil dog til at skabe liv og drama, og afslutter dermed et værk, der ikke alene er et hovedværk i dansk tegneseriekunst, men som så sandelig også er et interessant bud på, hvorledes vi kan rekonstruere Amarna-periodens fascinerende historie.

Handlingen

1/I⁸ Flugten fra Babylon

Som man kan forvente, finder vi i *Flugten fra Babylon* en række ansatser til historien, som den udfoldes i dette og flere af de følgende bind. Her introduceres historiens geografiske og historiske rum; det gælder også flere af de gennemgående personer, og i første bind erfarer vi, at Ægypten netop har fået en ny konge Akhnaton.

Nofret er bindets eneste egentlige hovedperson, og hun præsenteres som en snu og handlekraftig ung kvinde, der klarer sig ved at snyde andre – sådan som også de snyder alle. På en fisketur med søsteren kommer de op at skændes og kæntrer med deres båd. De samles op af et skib, hvor kaptajnen efter at have hørt dem skændes beslutter at sælge dem hver for sig, den ene i Ægypten og den anden i Syrien. På skibet spås begge søstre af en gammel slavinde. Kiya skal blive gift med en konge [Akhnaton] og blive mor til hans eneste søn [Tutankhamon], mens Nofret skal blive gift med en magtfuld person, der dog skal være fjende af Kiyas mand. Nofret sælges til en syrisk købmand, der giver hende til sin bror. Ham snyder hun for en ægyptisk købmand, der tager hende med til Ægypten, hvor hans far snyder hende og først holder hende indespærret, hvorefter han sælger hende til et værtshus, hvor hun gennem sin dans og øvrige tjeneste skal være med til at plyndre gæsterne. En af dem kommer tilbage for

at hævne sig, og Nofret fortæller ham sin historie, hvorefter de beslutter at flygte sammen. Den unge mand hedder Nedjem, og viser sig senere i historien at være den hæderlige broder til Amons Ypperstepræst Khaemwese, en af historiens mere dubiøse hovedpersoner. Hun fupper dog også Nedjem, stjæler hans sølv og stikker af.⁹

- 9 Kiya forsvinder ud af dette binds historie, men begyndelsen til hendes vej ind i *Nofret* og hele Nofrets babylonske eventyr fik sin egen supplerende behandling 18 år senere, hvor Sussi Bech udsendte et særbind med titlen *Slave i Levanten*.

Bind 2, s. 32.

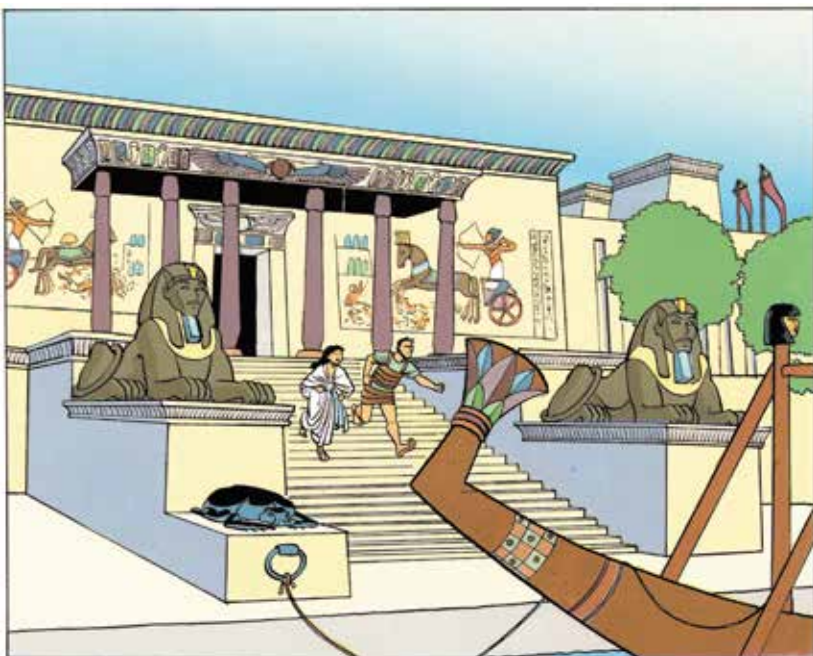
2/I Amons gemalinde

Nofret bruger det stjalne sølv til at købe sig til en plads i Amons Harem, hvor hun til sin fortrydelse bliver sat til at passe de hellige vædre. Chefen for templets soldater er den senere farao Horemheb, der skildres som indbegrebet af en grovkornet og indskrænket officer, der dog ikke tager anstød af små bagateller. Som indledning til den historiske begivenhed, hvor kulten af Amon undertrykkes til fordel for Atonkulten, og hvor Amenhotep IV tager navnet Akhnaton og gør Nefertiti til sin medregent, bestikkes en af Horemhebs soldater til at forgive vædderne. Nofret kommer undervejs med flere andre hemmeligheder i Amontemplet, herunder brugen af gift og modgift. Hun redder sin søster Kiya, der nu er blevet mor til Tutankhamon og samtidig forsmået som dronning, og ender selv med at blive den ny Amons Gemalinde ved siden af ypperstepræsten Khaemwese, der bliver endnu en gennemgående figur. – En god investering af det sølv, hun stjal.

- 8 Det første tal referer til bind nummer i serien *Nofret*; romertal til udgaven af de samlede historier.

Bind 1, s. 19.

Bind 3, s. 44.

3/I Kættarkongens hof

Ypperstepræsten Khaemwese og andre, hvis magt er stærkt reduceret, planlægger et kup. Centrum for selve kuppet er kongens harem. Khaemwese bruger Nofret som intetanende budbringer mellem sig selv og Kiya, hvis hovedinteresse i denne sag er at sikre sin søn Tutankhamons ret til tronen. Den spændende historie om kuppet er bygget over den berømte haremskonspiration et par århundreder senere, hvor det lykkedes at få myrdet Ramses III, men ikke at få en anden søn end Ramses IV på tronen. Kupmagerne blev enten henrettet eller fik lov til tage deres eget liv. Det sker også her, og som vi ved det om Ramses IV, lader Sussi Bech også Akhnaton sige, at han er uskyldig i det, der nu skal ske: Eje, den grå eminence bag kongen og selv senere farao, og Horemheb, der er hans vigtigste hjælpere, må gøre hvad de vil, blot han ikke hører noget om det. Beretningen slutter med, at Kiya bliver skånet, mens hendes søn mister retten som tronarving. Nedjem og Nofret slipper væk fra Theben på et skib, og Khaemwese...ja, Ejes soldater kommer for at arrestere ham, men han bruger sin magi til at forsvinde for øjnene af soldaterne! og læseren efterlades med en cliff hanger.

Titler, numre og år

År	Bind nr. / Samlede værker	Titel
1986 / 2018	1 / I	Flugten fra Babylon
1987 / 2018	2 / I	Amons gemalinde
1988 / 2018	3 / I	Kættarkongens hof
1989 / 2018	4 / II	Den sidste minos
1991 / 2019	5 / II	Rejsen til Hattussas
1992 / 2019	6 / II	Den hemmelige traktat
1993 / 2019	7 / III	Med døden om bord
1995 / 2019	8 / III	Gravrøverne
1998 / 2019	9 / III	Nattens hævner
2001 / 2019	10 / IV	Kiya
2004 / 2020	11 / IV	Bagholdet i tempelsøen
2011 / 2020	12 / IV	Nilens fange
2022	13	Tutankhamon

4/II Den sidste minos

Nofret og Nedjem sejler til Kreta, hvor Nofret efterfølger sin mor som Minos, dvs. som regent på øen. Gennem hende får vi Sussi Bechs bud på det kultiske liv i den kretensiske verdensorden, men handlingen skildrer også den minoiske kulturs ødelæggelse. Her blandes bevidst anakronistisk det altødelæggende vulkanudbrud på den nærliggende ø Santorini/Thera og mykeners erobring af øen, det hele krydret med svig og kærlighed. Nedjem forelsker sig i Nofrets søster Minea, hvis svigefulde mykenske kæreste bidrog til katastrofen. Nofret flygter alene fra øen.

Bind 4, s. 44.

Bind 5,
s. 13.

5/II Rejsen til Hattussas

Nofret vil til den minoiske handelskoloni i Ugarit men under en storm får hun en af skibets bomme i hovedet og falder i vandet. Hun bliver reddet af et umage par rejsende, en noget forsoren kvinde fra Kizzuwatna – området umiddelbart nord for Syrien – og en “dum” kæmpekarl af en ægypter, der senere viser sig at være den mand, der forgav Amons væddere. Men bommen har givet Nofret et hukommelsestab og hun lader sig føre med til “Ugarit”, der viser sig at blive Hattusas, Hittitternes hovedstad langt oppe i Tyrkiet. Rejsen går gennem eventyrlige landskaber og klimazoner, hvor de på bedste plattenslagervis skaffer sig til livets underhold. Nofret er tæt på at miste livet som en heks, men genvinder dog også – bl.a. under en sneboldskamp – sin hukommelse. Beretningens historiske perspektiv handler om kampen mellem Mittaniriget og Hittitterne, med sidstnævnte som Ægyptens hovedmodstander. Kong Tusrattas søn har forstået, at Mittani må opgive sin selvstændighed og at han kun kan blive lydkonge under Hittitterne. Han er derfor rejst til Hattusas, og har på vejen mødt Nofret og hendes fæller. Som bevis på sin underkastelse medbringer han en krukke med sin fars hoved, og får til gengæld status som lydkonge med en grim hittitisk prinsesse som dronning. Denne kvinde redder Nofret fra døden, og får hende med på en ekspedition, der skal til det rigtige Ugarit...

6/II Den hemmelige traktat

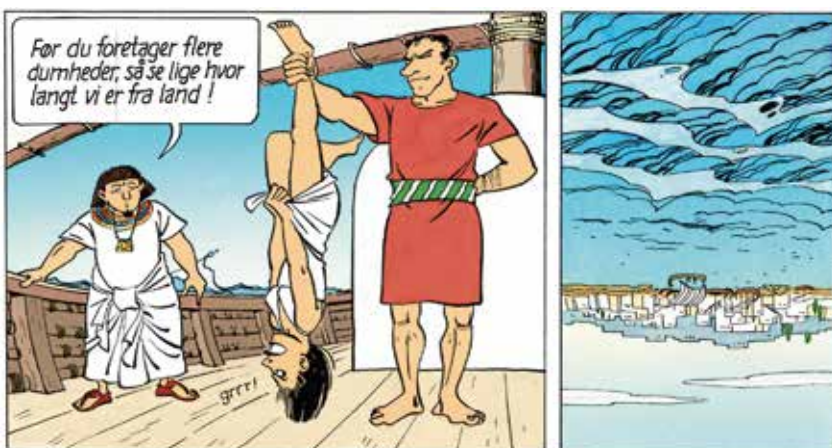
...med det formål at få denne bystat under Hittitisk overhøjhed. Snød og bedrag er nøgleord i beskrivelsen af forholdet mellem de mange små bystater i Syrien/Palæstina og mellem dem og stormagterne Ægypten og Hittitterne. Historien går nu ind i dette morads, med Horemheb som den øverstkommanderende for ægyptiske styrker, hvis styrke eller mangel på samme er en vigtig del af spillet. Akhnaton har ikke villet blande sig i stridighederne, men det reelle omfang af denne politik er ukendt for deltagerne. Hittitterne får deres aftale med Ugarit, og Nofret finder ud af, at den minoiske stat ikke eksisterer længere. Hittitterne sælger hende som præstinde i Astartetemplet, hvad der er ensbetydende med et liv som tempelprostitueret. Handlingen er lige så indviklet som personernes dobbeltspil, men Nofret undslipper med nød og næppe en frygtelig skæbne, og sejler væk fra Ugarit med Horemheb.

Bind 6,
s. 19.

7/III Med døden om bord

Horemheb er dybt engageret i de lokale fyrsters fejder og opdager, at flere af dem bliver forsynet med våben, der stammer fra Amonpræsteskabet, der nu opererer som en hemmelig organisation. Horemhebs højre hånd, Binemwese, afsløres gradvist som en grusom dobbeltspiller mod både Atons og Amons sag. Horemheb, der ikke forstår rækkevidden af rænkerne, har ikke tid til Nofrets amoureuse adfærd, og sender hende som en pakke tilbage til Memfis på forræderens skib. Her hvirvles hun ind i Amonpræsteskabets interne forhold og opgør med Binemwese. Afhuggede hoveder hives op og ned i vandet, og for at sætte ekstra kolorit på det

Bind 7, s. 11.

hele lader Sussi Bech det mafiøse Amonpræsteskab holde til under jorden i Serapeum i Sakkara. Historien slutter med at Nofret endnu engang er snydt og står tilbage med en pose sten, samtidig med at de magiske tricks og et par tegninger på s. 45 og 46 antyder, at "mafiaens godfader" er Khaemwese. Khaemwese kommer tilbage på fuld magiker-vis i det følgende bind, og...

8/III Gravrøvere

...viser, at han stadig trækker i mange vigtige tråde. Til sin egen overraskelse må han dog også indse, at Nofret til syvende og sidst – og, ved *vi* nu, det bliver i seriens sidste bind – vil vende tilbage til sin position som Amons gemalinde. I Gravrøvere har hun imidlertid først måtte flygte til Theben, hvor hun slår pjalterne sammen med en gravrøver ved navn Senep, som hun tilmed bliver kæreste med. Under en plyndring af en grav, bliver de overfaldet af andre "gravrøvere", der derefter bliver anholdt af det

Bind 8,
s. 25.

rigtige nekropolpoliti. Senep smides i fængsel og står til at lide gravrøvernes frygtelige straf, men Nofret beslutter at skaffe den sum guld, der kan bestikke fængslet vogter til at sætte ham fri. Den kan kun findes i Amontemplet, der jo har været lukket siden Atonkulten blev introduceret. I templet har Khaemwese, som ellers var meldt død, levet i skjul, og har i kraft af sin position og sine magiske kundskaber kunnet arbejde for Atonkultens fald. Khaemwese lader Nofret finde vej ind i templet, hvor han udfordrer hende til et spil senet med kun to brikker: en dukke af sig selv og en af Nofret. Til sin overraskelse ender de på samme felt, og han ved nu, hvordan historien vil ende. Hun får sit guld, Senep bliver fri, vogteren dør ved at røre ved det forgiftede guld – og historien kan fortsætte til næste bind.

Bind 9,
s. 46.

9/III Nattens hævner

Nerfertiti havde kun døtre, og Akhnaton har derfor forsøgt at skaffe sig en mandlig arving gennem sin datter Maketaton, der stadig er et barn. Hun og barnet dør imidlertid ved barslen, og det fornyr hans interesse for Tutankhamon og Kiya, der i fire år har måtte leve i paladset Maruaten med sit eget superloyale hof uden kontakt med omverden inklusive sin søn. Denne har knyttet sig tæt til Maketaton, men hendes død får ham til at tage kontakt til moderen. Nerfertiti og seriens nye superskurk, Eje, planlægger derfor at lade Maketatons lille yndlingsdværg få "hævn" for hendes død ved at myrde Kiya. Samtidigt med disse begivenheder er Nofret og gravrøveren, der nu lever som fiskere, taget på andejagt i Maruatens sumpområde, hvorved hun igen kommer

i forbindelse med sin søster. Da denne bliver myrdet, overtaler hendes hof med noget besvær Nofret til at indtræde i rollen som tvillingsøsteren Kiya for at beskytte Tutankhamon. Nofretiti og konsorter tror, at mordet på Kiya er mislykket og får endnu engang dværgen smuglet ind i Maruaten skjult i en amfora, der angiveligt indeholder vin. Mordforsøget mislykkes og den dræbte dværg placeres i den krukke med kyphiolie, som Nefertiti skal ofre til Aton. Da hun løfter låget og ser dværgen, erklærer hun koldblodigt, at olien er dårlig og beder om at få en ny. Akhnaton sender bud efter "Kiya" og Nofret bæres til hans palads med pomp og pragt.

10/IV Kiya

Akhnaton har det ikke så let. Bystaternes fyrster fortsætter med at gøre forholdene i Syrien helt ustabile, og han mener, at det er fordi deres børn, der jo som gidsler har skullet tilegne sig den ægyptiske kultur, har været dovne i den kongelige pageskole. Forholdet til Nofretiti, der pt. beskæftiger sig mest med børn og børnebørn er køligt, og hun og Eje danner en akse af fortrolighed – og politisk strategi. Nofret/Kiya er blevet overført til kongens palads, hvor Akhnaton veksler mellem mistro til denne sin anden-hustru på grund af det tidligere kupforsøg og erotisk betagelse af hende. Eje beslutter at finde ud af, om hun virkelig er Kiya eller Nofret i søsterens sted, og sender Tutankhamon afsted for at møde hende. Drengen Tutankhamon, der ikke er videre dygtig i pageskolen, viser sig til gengæld at være både observant og snu, og løber derfor i Nofrets favn med råbet Mooooo...r. Hendes uklare identitet til trods, forsøger Eje endnu engang at få Kiya/Nofret myrdet, men det mislykkes atter, bl.a. takket være Tutankhamons indgriben. Akhnatons mistro vinder over hans kærlighed, og han vil ofre Kiya til Aton. I sidste sekund redder hun sig ved at skribe, at hun ikke har nogen del i kupforsøg, fordi hun ikke er Kiya. Som Amons gemalinde mener Eje, at hun vil kunne fortælle ham,

hvor Amonpræsterne opbevarer alle deres rigdomme, men inden det kommer så vidt, har Tutankhamon fået hende sendt væk fra Amarna ved at bruge sin fars signetring til at udarbejde falske skrivelser og ordrer.

11/IV Bagholdet i tempelsøen

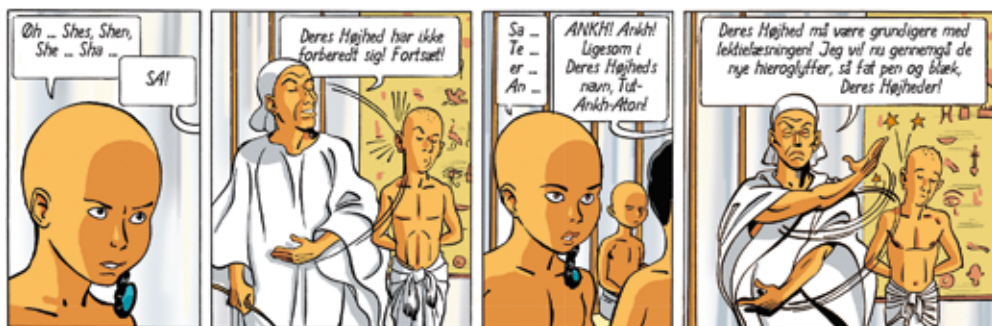
Nofret er bragt til Memphis, hvor hun klipper sit hår kort for at foregive, at hun er en fiskerdreng. Hun får job hos en mand, der viser sig at være ypperstepræst for Anubis, en af de forbudte guder. Eje kommer til byen med Senep som

fange og lokkedue og giver byens guvernør ordre til at ødelægge alt, der har med de gamle guder at gøre. Det sker på højdramatisk vis under Dalfesten, hvor soldaterne skænder alle gravene, mens Khaemwese og tilhængerne af de gamle guder holder møde i de indviklede gange under Trinpyramiden. Det hele udvikler sig til et oprør mod Aton-tilhængerne, især de mange, som

Bind 11, omslagsets forside.

Akhnaton har gjort til rige godsejere. Amontilhængerne laver et hul i dæmningen, der beskytter den lavtliggende del af byen, der derefter oversvømmes og ødelægges. Nofret overlever, men må se i øjnene, at Senep er omkommet.

Bind 10, s. 21.

Bind 12/IV, s. 130.

12/IV Nilens fange

Under godsejernes og Ejes sejrsmiddag opdages det, at de rent faktisk har tabt slaget. For at aflede fjenderne sætter Eje ild til sit skib med de festende godsejere, men selv når han ikke ned i sin chalup, hvor hele hans livvagt, der består af Sherden krigere, dræbes. Akhnaton føler sig tvunget til at hævne Eje og angribe Memphis. Han spiller dog et dobbeltspil og får de ledende Sherdenofficerer likvideret. Mens hæren er på vej, og Memphis i kaos, flygter Nofret fra byen, og havner ved et uheld på det udbrændte skib, hvor Eje som den eneste har overlevet. Han holder hende som fange og mishandler hende til at hente mad fra bådens forråd, der er delvist under vand – og han kan ikke svømme! Khaemweses magi opdager, at Nofret og Eje befinder sig på samme sted, og han ankommer i sidste øjeblik til at redde Nofret fra druknedeoden. Hun bruges nu af Khaemwese som et medie i hans forsøg på at spænde Eje for sin og Amontilhængernes interesse. Det er hele er indvævet i magi og ender med at Eje for lov til at køre ud af Memphis til den belejrende hær.

13 Tutankhamon

I dette sidste bind skal mange komponenter falde på plads. Alle forråder derfor alle. Det viser sig, at Eje har indgået en aftale med Khaemwese om at svige Akhnaton i den følgende dags forventede slag, og det gør han ved at lade sine soldater drikke sig fulde, og ikke mindst ved sammen med sin "datter" Nefertiti at planlægge et attentat på Tutankhamon og Akhnaton. I dette spil er Nofret en brik, der skiftevis lever med en kniv for struben og med en opgave som lokkedue. Som aftalt bliver angrebet ikke til noget, og Tutankhamon må bringes i sikkerhed. Han vil kun rejse væk sammen med sin mor Nofret, der ikke alene overlever endnu et mordforsøg, men også presses til at blive gift med

Akhnaton! Da ægteskabskontrakten er underskrevet, foretager Nofret og Tutankhamon en højdramatisk flugt, alt imens Eje forelægger den kommende plan for en tilbagevenden til før-Amarna tilstande i landet for Akhnaton, der kun ønsker sig tilbage til byen Amarna. I Ejes betingelser indgår, at Khaemwese skal udleveres til sejrherren. Khaemwese accepterer angiveligt at blive ofret, og de øvrige præster udleverer en sæk med hovedet til Eje. Khaemweses magi triumferer endnu engang, da sækken, ukendt for de sammensvorne, viser sig blot at rumme et æselhoved, der bliver til føde for krokodiller. Ejes mænd forfølger Nofret og Tut, der i kølvandet fra Atonkultens sammenbrud flygter fra forræderi til forræderi. En drøm åbenbarer for Eje, at Khaemwese er i live og forsøger at få fat i kronprins Tutankhamon, som under flugten hele tiden tager sig tid til at skændes med Nofret om hvem, der er mest kongelig. Efter en længere sekvens af mareridt, sandstorm og magi går kabalen op. Khaemwese har fundet og ført de flygtende til Horemheb, der meget belejligt er kommet til Ægypten. Denne har friet til Ejes datter Mutnudemut; Tutankhamon bliver farao, stærkt støttet af triumviratet Khaemwese, Horemheb og den noget misfornøjede Eje; Nofret vælger at blive Amons gemalinde i stedet for Akhnatons. Han og Nefertiti vender tilbage til Amarna, kun for at opdage at de er alene og forladte i byen, ude af historien om Nofret – og ude af Historien.

Bind 13, s. 24.

Thorlacius i Kongernes Dal – én måned før Champollions tydning

Jørgen
Podemann
Sørensen

Den 28. august 1822 holdt professor i latin Børge Thorlacius foredrag i Det skandinaviske Litteraturselskab i København. Emnet var “De gamle Ægypters Forestillinger om Underverdenen og Tilstanden efter Döden.”¹ Året før havde han også forelæst for samme selskab om “Ægypternes Oldminder” og deres symbolske betydning, og det er tydeligt, at han ivrigt studerede den litteratur, der dengang forelå om Ægyptens oldtidskultur og monumenter, især den beskrivelse, der var leveret af Napoleons franske ekspedition. Som medlem af Oldsagskommissionen af 1807 og tilknyttet Det kongelige Kunstkammer havde han også lejlighed til at beskæftige sig med ægyptiske museumsgenstande [fig. 1].

Men egentlig var han altså professor i latin. Sin filologiske eksamen tog han i 1797, og samme år forsvarede han sin disputats. Dengang var en dansk doktordisputats typisk et lille hæfte, ikke som i dag en solid bog. I de tre følgende år studerede han videre i udlandet, ikke mindst i Göttingen, hvor han hørte den berømte Christian Gottlob Heyne, der i Tyskland betragtes som grundlægger af den moderne *Altertumswissenschaft*, altså et bredere kulturhistorisk studium af oldtiden end blot græsk og latinsk filologi, med inddragelse af arkæologi og kunsthistorie. Hjemvendt til København fik Thorlacius en strålende karriere. Allerede i 1803, 28 år gammel, blev han professor i latin. Hans bidrag til dette fag er ret ubetydelige, og den senere meget berømte Johan Nicolai Madvig (gennem flere perioder rektor for Københavns Universitet, Kirke- og Undervisningsminister 1848-51), der kom til at

overtage hans undervisning, anså ham ikke for meget bevendt. Madvig skriver i sine erindringer,² at Thorlacius havde imponeret som ung, men i virkeligheden havde vidt spredte, men overfladiske kundskaber og trods sine studier i udlandet intet havde lært af den nyere tyske filologi og heller ikke af Heyne. Desuden stod det meget slemt til med hans hukommelse, iflg. Madvig allerede i 1820, hvor Madvig fulgte hans undervisning.

Nu besad Madvig selv en af de skarpeste hjerner, der nogensinde har virket ved Københavns Universitet, og desuden en uhyre præcis hukommelse. Det mærkelige var, at han tilsyneladende livet igennem vedblev at undre sig over, at mange af hans samtidsdige, også i høje embeder, var væsentlig dårligere stillet. Så måske skal vi ikke ligefrem betragte Thorlacius som evnesvag, blot som afgjort mindre, men også anderledes begavet end Madvig. Måske havde han lært mindre af Heyne, end Madvig kunne ønske, men ligesom den bredere oldtidsvidenskabs grundlægger var han optaget af fortolkning,³ af at forstå den tankemæssige sammenhæng i tekster og ikke mindst billeder. Thorlacius var tydeligvis også optaget af at tyde symboler, især religiøs symbolik;⁴

1 Trykt i *Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter* 19, s. 165-222.

2 J.N. Madvig, *Livserindringer*. København 1887, s. 81.

3 Wilhelm Freund skriver om Heyne, at hans storhed mere lå i “Interpretation”, altså fortolkningens kunst, end i kritisk arbejde med stoffet (*Triennium philologicum* I, Stuttgart 1906, s. 64).

4 Jf. f.eks. det allerede nævnte foredrag “Om Ægyptens symbolske Oldminder” (Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter 18, 1822) og det latinske skrift *De gemmis quibusdam auguralibus et mysticis ex museo Monradiano* 1821 (Om nogle hemmelighedsfulde varselgivende ædelsten fra [P.J.] Monrads samling).

“Tör De, mine Herrer, gjöre
en vandring med mig
blandt Levninger af Döde”

om det gamle Ægyptens religion og symbolik. Med national stolthed nævner han (s. 174) “vor lærde Zoëga” som den, der først har påpeget mumiens karakter af et Osirisbillede, der gør den døde til en deltager i naturens selvfornyelsesproces, som Osiris jo netop betegner. Men allermest refererer han til den franske *Description de l'Égypte*, det videnskabelige resultat af Napoleons felttog, og det er plancher i dette værk⁶ han beskriver og analyserer i sit foredrag.

Efter en kort indledning om de spændende muligheder for udforskningen af ægyptisk religion, det nye franske værk har skabt, går det for alvor løs: “Tör De, mine Herrer, gjöre en vandring med mig blandt Levninger af Döde, for 2 til 3 Tusinde Aar siden hensovede Döde? Tör De betræde Reisen mellem Gravens mørke, öde, af alt Livsspor forladte, mellem dens labyrintiske og giennem 1000 Irregange förende, Veje? Jo, jeg veed at Tænkeren tör det ...” (s. 166-167). Dette er jo helt på højde med det langt senere *Sound and Light Show* i Karnaktemplet, hvor Sir Lawrence Oliviers imponerende stemme tiltalte publikum som “You pilgrims to Upper Egypt!” Men hos Thorlacius er det altså tænkeren, der skal på en rejse, der bl.a. kommer til Kongernes Dal.

6 *Description de l'Égypte*, Paris 1809-22. De imponerende plancher, der udkom i stort format, er nu af det tyske forlag Taschen udgivet som lommeudgave: *Description de l'Égypte*, Köln 1994, og de er også tilgængelige på wikimedia. <https://iif-prod.nypl.org/index.php?id=1267899&t=g>

her kan hans frimurerbaggrund have spillet ind, men han har sikkert også læst Fr. Creutzers *Symbolik und Mythologie der alten Völker* (I-IV, 1810-12; en forkortet udgave udkom i 1822). Symboltolkning var bestemt oppe i tiden; dog er der ingen specifikke spor af Creutzers symbolteori i Thorlacius' foredrag. Men han nævner arkæologen og kunsthistorikeren C.A. Böttiger, som også var inspireret af Heyne; og Böttiger henviser udtrykkeligt til Creutzers i hans øjne fremragende behandling af ægyptisk religiøs symbolik.⁵ I det hele taget ligner Thorlacius' fortolkende tilgang til billeder meget den metode, vi også ser hos Böttiger.

Ellers henviser Thorlacius (ofte blot med forfatternavne) til den lærde litteratur, der dengang forelå

5 C.A. Böttiger, *Ideen zur Archäologie der Malerei*, Dresden 1811, s. 65.

Fig. 1 Børge Thorlacius (1775-1829). Malet i 1816, altså 40 år gammel, af Christian Gottlieb Kratzenstein Stub.

Som en slags udgangspunkt benytter han et maleri i en grotte – sådan kalder både Thorlacius og hans franske læremestre de ægyptiske klippegrave – i el-Kab [fig. 2].⁷ Det viser ritualer i forbindelse med begravelsen, altså, som Thorlacius meget rigtigt siger, “hvordan den afdøde ledsagedes til sit hvilested”. Det er let nok at gøre sig lystig over de mange rene gætterier, der præger hans tolkning af enkelthederne – f. eks. ser han i den tilhyllede *sem*-præst på slæden forrest i øverste register “et i Draperie indsvøbt Fruentimmer (...) formodentlig den Dødes Enke.” (s. 188). Men så længe hieroglyfferne ikke var tydet, kendte man hverken Mundåbningsritualet (hvis centrale rite udføres på mumien i midterste register) eller *sem*-præstens rolle deri. Alligevel lykkes det Thorlacius at få frem, at det der vises er en rituel proces med sørgeriter, optog, ofre, renselser og balsamering. Og hvad der er endnu bedre: Han fortsætter i sine billedtolkninger med at anskue det der sker med den døde som rituelle processer, nemlig som en slags indvielse til en højere eksistensform. Ganske vist hævder han hele vejen igennem, at hans emne er ægyptiske *forestillinger* om hvad der skete efter døden, man kan ser det som en dynamisk proces, en vej mod en ny bestemmelse, og er dermed nok, overordnet set, tættere på ægyptisk tankegang end mange senere og langt mere velinformerede forskere.

Men lad os nu – med Napoleons franske tegneres hjælp – følge Thorlacius i Kongernes Dal til foredragets afsluttende glansnummer, hentet fra “Sjælevandringens grotten.” Det navn kunne Ramesses VI's grav næppe have fået året efter, for da ville man have kunnet læse kongens navn. Men bag det fantasifulde navn ligger de franske lærdes tolkning af dele af gravens omfattende billedprogram som udtryk for forestillinger om sjælevandring. I græsk pythagoræisk filosofi fandtes jo sådanne tanker, og det hævdedes også, at Pythagoras havde været i Ægypten og havde tilegnet sig ægyptisk visdom.⁸ Herodot (II, 123) til lægger ægypterne den opfattelse, at menneskets sjæl efter døden går over i dyr, det ene efter det andet, og til sidst på ny i et menneske; og også i de hermetiske tekster findes der passager, der nævner en slags sjælevandring.⁹ Det var altså ikke grebet ud af luften – men handlede kongegravens billeder overhovedet om

Fig. 2 Gravmaleri fra el-Kab, gengivet i *Description de l'Égypte* I, pl. 70.

Fig. 3 Scene i sarkofagkammeret i Ramesses VI's grav. Fra *Description de l'Égypte* II, pl. 84, 4 (lommeudgaven s. 262).

sjælens skæbne? I Romantikens tidsalder var det nok en nærliggende tanke, men i dag ved vi, at de *underverdensbøger*, der helt dominerer kongegravens billedprogram, handlede om solens færd gennem underverdenen. Derved blev de ganske vist også relevante for den døde konges videre skæbne, for når kongegraven var dekoreret med underverdensbøger, betød det jo at kongen rituelt kom til at indgå i den kosmiske proces, hvorved hele naturen fornyer sig selv i en evig rytme. Ligesom solen tilbringer natten i underverdenen og står fornyet op om morgenen – og ligesom den døde Osiris i myten genoplives og avler en arving – sådan skal også den døde konge regenereres som en kilde til nyt liv i sin kongelige slægt.

Det lille stykke underverdensbog, Thorlacius har valgt som afsluttende eksempel, stammer fra den vel

7 *Description de l'Égypte* I, pl. 70 nederst (lommeudgaven s. 123). [Graven er Pakeris grav. LM].

8 Se f.eks. J. Mejer, *Filosofferne før Sokrates*, København 1971, s. 85-93.

9 *Kore kosmou* § 40-42, oversat i S. Giversen, *Den ukendte Gud*, København 1983, s. 183-184.

nok mest dunkle af alle underverdensbøger, *Akerbogen* eller *Bogen om Jorden*.¹⁰ I Ramesses VI's grav (og andre kongegrave fra 20. dynasti) findes den på væggene i sarkofagkammeret [fig. 3]. Gengivelsen af den pågældende sekvens (fra nordvæggen, 4. reg. fra oven) i *Description de l'Égypte* mangler af ukendte grunde den sol, der står op lige over de to arme, der rejser sig midt mellem de to sfinkser. Den ses ellers tydeligt endnu to århundreder senere [fig. 4]. Det kan Thorlacius naturligvis ikke klandres for, og han kunne heller ikke udnytte de hieroglyf-tekster, der i mange tilfælde yder et

Fig. 4

Samme scene som i fig. 3. Fra A. Piankoff, *Tomb of Ramesses VI*, pl. 117-118 (sarkofagkammerets nordvæg, 4. register fra oven).

bidrag til forståelsen af billederne. Her var han mindst en måned for tidligt på færde.

Skibene i billedsekvensen sejler fra højre mod venstre, så i den retning forløber altså den proces, der skildres. Det har Thorlacius klart forstået, og han forstår overordnet hele sceneriet som "en Mumies Indførelse, dens Helligelse ved Andagt, og dens Forflyttelse fra en hellig Tilstand til en endnu helligere." Mumien ser han yderst til højre i nederste halvdel af billedet. Han ser ikke, at den befinder sig på eller over en stiliseret gravhøj, der ligesom omfavnes af jordguden Geb's arme. På ægyptisk talte man om begravelse som forening med Geb; det kunne Thorlacius ikke vide, men det passer fint i hans tolkning. Scenerne til venstre derfor kan vi heller ikke i dag oplyse helt, men vi kan ligesom Thorlacius se, at de er fulde af lovprisende og be-

10 Oversættelser mm. i E. Hornung, *Ägyptische Unterweltsbücher*, Zürich 1972, s. 427-480, og A. Piankoff, *The Tomb of Ramesses VI*, I, Text, New York 1954, s. 316-376.

Fig. 5 Nyere dias af scenen i Ramesse VI's grav. Den er passende placeret i jordhøjde over den nederste frise. Unidia 36257.

dende personer. Det er dem, der får ham til at bruge ordet "andagt", og vi kan i det mindste medgive, at de på en eller anden måde afspejler kultisk virksomhed. Kult og ikke mindst lovprisning er jo det, der i ægyptisk religion holder verden i gang, og måske fremmer det også underverdenens processer.

Ovenpå sejler en båd med en vædderhovedet gud. Thorlacius tolker denne skikkelse som Juppiter Ammon, og det er jo ganske rigtigt at guden Amon ofte fremstilles med vædderhoved. Men fra andre underverdensbøger ved vi nu, at det drejer sig om solgudens natskikkelse, og at netop dette motiv, solgudens sejlads gennem underverdenen om natten, trukket af skiftende mandskaber, er centralt og gennemgående. Her trækkes den af fugle med menneskehoved, altså *ba*'er. Indskriften over dem lader forstå, at Solguden er på vej til at passere Nuns, altså Urhavets, hule. Thorlacius forestiller sig, at den skarabæ, der ses foran vædderguden, betegner den afdødes sjæl, der her er kommet i selskab med selveste Juppiter Ammon. I den næste båd ses skarabæen igen, nu med væddergudens hoved, tilbudt af to *ba*'er. Thorlacius tolker dette som sjælens overtagelse af guddommelige kvaliteter, og han

konstaterer ganske rigtigt, at de arme, der rejser sig fra dybet, ligesom deler billedet i to. Derefter sejler skarabæen videre, stadig forædlet med væddergudens hoved, nu trukket af "14 skønne Genier i Qvineform." I alt dette ser Thorlacius en stigende helliggørelse eller forædling af sjælen, og han mener endog, at sekvensen fortsatte med endnu et tredje forædlingsstadium, som blot ikke er gengivet af de franske tegnere. Her har de nu ikke snydt ham for noget, og hans ide om sjælens løftelse til højere og højere stadier er afgjort en anakronisme. Sådan tænkte man i senantikken, men ikke på Ramesse VI's tid, i slutningen af det andet årtusinde f.v.t.

Men Napoleons franske tegnere, der ellers leverede tidens ypperste bidrag til dokumentation af det gamle Ægyptens monumenter, snød faktisk Thorlacius og andre for noget vigtigt: den opgående sol over de to arme, der rejser sig fra dybet. Hieroglyfferne er heller ikke med – og ville jo heller ikke kunne læses i august 1822. Men de ville have fortalt, at det var Nuns, altså urhavets, arme, og at de to symmetriske sfinkser betegner jorden, Aker; og forresten ville de også have vist, at skarabæen i solbåden ikke er sjælen, men *Khepri*, den opgående sol [fig. 5].

Naturens evige rytme er altså denne: Om natten går solen ned i underverdenen og døden; som en anden mumie forener den sig med jorden, men den antager også sin natskikkelse med vædderhoved og begynder sejladsen mod solopgangen. Natsolen er således potentielt også den opgående morgensol; derfor er skarabæen Khepri med på færd. Nede under jorden, i Akers dyb, ligger Nun, uroceanet, hvorfra solguden og verden opstod i urtiden; her gentager skabelsen sig, og Nuns arme løfter solen op til en ny fødsel. Både på vej ned i dybet og på vej op igen har Khepris skarabæ vædderhoved, for det er jo endnu nat. Men solen har nu krydset skabelsen og føres mod et nyt dagbry af gudinder i uræus-slange-skikkelse. Billedsekvensen, ja i grunden hele *Aker*-bogen, tjener til at indskrive den døde konge i denne fortsatte skabelses- og fornyelsesstrøm.

Så langt kunne Thorlacius ikke komme i sin tolkning i august 1822. Ikke blot manglede kendskabet til det ægyptiske sprog, men kun uhyre lidt af underverdensbøgernes fantastiske og gådefulde billedverden var kendt i Europa. Han kastede sig dog dristigt over det uopdyrkede felt og havde faktisk en fin sans for den symbolske udtryksform og den rituelle dynamik i disse billedserier.

Mindeord

Lise Manniche

9. maj 1943 – 12. september 2022

Lise Manniches uventede og fredelige død den 12. september 2022 kom som et chok for hendes venner og kolleger, kun fire og et halvt år efter at hun var blevet hyldet med et festskriftnummer af Papyrus i anledning af hendes 75-års fødselsdag. Ved hendes død er ægyptologien blevet en umådelig produktiv og mange-facetteret forsker fattigere, DÆS har mistet redaktøren af nærværende tidsskrift og en ildsjæl i selskabets faglige og sociale liv, og jeg selv har mistet en kær kollega og god ven.

Lise og jeg var de eneste seriøse ægyptologistuderende i 60'erne. Og alligevel havde vi under studiet ikke megen indbyrdes kontakt. Lise var startet på studiet i 1962, mens jeg først måtte igennem to års militærtjeneste. Studieordningen gjorde det muligt at specialisere sig i enten sprog eller realia, og vi valgte hver sin retning. Dertil kom, at modsætningsforholdene mellem fagets lærere var så store, at hvis man læste hos lærer A, kunne man ikke samtidig være elev af lærer B. Sådan en konflikt splittede også studenterne. Undervisningen var i øvrigt elendig eller simpelthen ikke-eksisterende, der var vitterligt tale om selvstudium. Både Lise og jeg fik dog en klar fornemmelse af, at det internationalt stod helt anderledes til. Lise fik mulighed for at studere et år i Paris, hvor hun især blev stærkt påvirket af den navnkundige chef på Louvre, Christianne Desroches-Noblecourt, mens jeg læste i Oxford. Efter endnu et år i Danmark (1967-68) tog Lise til Ægypten, hvor hun slog sig ned i Luxor. Forholdene for udenlandske forskere var dengang meget lettere end i dag, og Lise fik adgang til at studere dekorationsprogrammerne i de thebanske privatgrave, også dem der normalt var tilmurede og lukkede for offentligheden. Herved fik hun lagt grunden til størstedelen af sine senere arbejder, fordi næsten alle de emner hun gennem sit lange liv gjorde til genstand for forskning, blev behandlet med udgangspunkt i dette rige materiale.

På det formelle meriterende plan fik Lise sin magisterkonferens i København i 1971. Herefter fulgte flere år med forskningsstillinger finansieret af

På toppen af Taharkas pyramide i Nuri, Sudan, november 2016. Foto MAJ.

Københavns Universitet, efterfulgt af et længere ophold ved Cambridge University støttet af Carlsbergfondet. Det sidste gav hende en Ph.d i 1984. Begge grader var baseret på afhandlinger, der efterfølgende blev publicerede som:

Ancient Egyptian Musical Instruments (München 1975) og *Lost Tombs. A study of certain Eighteenth dynasty monuments in the Theban necropolis* (New York/London 1988)

Interessen for ægyptisk kunst, musik og de thebanske grave forblev hovedtemaer i hendes forskerliv, men mødet med John Harris, der i 1970 var udnævnt til professor i ægyptologi ved Københavns Universitet (se *Papyrus* 40,1 (2020), s. 41-44) føjede

Farao vinder over libyerne. Scene fra Medinet Habu, II, pl. 70. Efter LM.

et tredje spor til hendes forskning. Harris var en af datidens bedste kendere af det komplicerede kilde-materiale fra Amarna-perioden. Og det varede ikke længe før Lise blev smittet med hans passion for alt, der kunne forbindes med Amarna. Det resulterede i mange interessante artikler og bogen *The Akhen-aten Colossi of Karnak* (Cairo, 2010). Hermed nåede hun i og for sig langt længere end sin mentor, Harris, der ikke kunne få sig selv til at udgive resultaterne af sin forskning.

Hvor Harris som fastansat professor på en måde kunne "slippe af sted med" at publicere meget lidt, måtte Lise i en stor del af sit liv skrive sig til indtægter. Og det blev til en strøm af artikler og bøger, nogle strengt faglige, andre – mange – i den for faget karakteristiske blanding af original forskning og populærvidenskabelig form. Det gjorde det muligt for Lise at begive sig ind på områder, der også havde en umiddelbar betydning for dagligliv i nutiden, som f.eks. ægypternes sexliv, parfume, helsebringende urter og meget mere. En faglig fællesnævner for disse tilsyneladende vidt forskellige emner var den symbolik, ægypterne tilskrev dem. De kunne eksempelvis sagtens forholde sig direkte og rå til sex, således som Lise viser det i bogen om deres sexliv, mens de i alle "officielle sammenhænge" såsom dekorationsprogrammerne i gravene brugte kodede henvisninger til sex og reproduktion i det hinsides. Lise var i denne forskning stærkt inspireret af ovennævnte Mme Noblecourt.

- *The Wall Decoration of Three Theban Tombs (TT 77, 175 and 249)* (København 1988); *Lost Ramessid and Post-Ramessid Private Tombs in the Theban Necropolis* (København 2011); *City of the Dead. Thebes in Egypt* (London 1987; pb. *The Tombs of the Nobles at Luxor* (Cairo 1988)
- *L'art égyptien* (Paris 1994); *Ægyptens Kunst* (København 1981); *Ægyptisk kunst i Danmark* (København 2004)
- *Musical Instruments from the Tomb of Tut'ankhamun* (Oxford 1976); *Music and Musicians in Ancient Egypt* (London 1991); *Ancient Egyptian Sexual Life* (London/New York 1987); *Grønne aber. Essays om ægyptisk kunst* (København 2000)
- *Sacred Luxuries. Fragrance, Aromatherapy & Cosmetics in Ancient Egypt* (Cairo 1999); *An Ancient Egyptian Herbal* (London, Tre udgaver: 1989, 1999, 2006)
- *The Ornamental Calcite Vessels from the Tomb of Tutankhamun* (Oxford 2019); *Obelisker i Rom* (Aarhus 2013)

Ud over at være udkommet i flere oplag og udgaver er mange af disse bøger blev oversat til andre sprog; bogen om ægypternes seksualliv til så mange sprog, at jeg ikke er sikker på, at Lise selv havde tal på det.

Hertil kom en lille perlerække af bøger for børn med eventyr og fabler fra den ægyptiske skønlitteratur. Kunstnerisk overgår Lises versioner alt, hvad der ellers findes af lignende udgivelser, og flere af disse bøger findes derfor også i udgaver på talrige sprog. De elementært spændende ægyptiske eventyr

Lise maler æventyr-
billeder i sit hjem
i Slangerup, 2006.
Privatfoto.

er hos Lise forsynet med illustrationer, der som udgangspunkt alle er kopieret fra ægyptiske originaler, men ofte brugt i en hel anden kontekst. De mange prinser fra forskellige lande, der i *Prinsen der kendte sin skæbne* forsøger at hoppe op til prinsessen i tårnet, er f.eks. taget fra et udvalg af de krigere, der falder i hobe for Ramses III's pile og heste, således som nedslagtningen fremstilles. Hos Lise falder skikkelserne ikke, men er drejet til lodret og iført farvestrålende klæder. Hendes tegninger er ned til mindste detalje funderet i det ægyptiske forlæg og glimrer ved deres unikke ægyptiske æstetik:

Trolldmanden Djadja-em-ankh (København 1981)
Prinsen der kendte sin skæbne (København 1981)
Løven og musen (København 1984)
The Ancient Egyptians Activity Book (London 1985)

Lise havde aldrig en fast stilling, men var dog i en del år ekstern lektor på Københavns Universitet. De frie forhold gav hende til gengæld mulighed for at tilbringe en stor del af de seneste 25 år på rejser rundt i verden. Hun elskede at rejse, og arrangerede bl.a. talrige rejser til Ægypten og Sudan for DÆS. Hun lavede TV med BBC i Ægypten, deltog i konferencer på flere kontinenter, og i den forbindelse nød hun at få lejlighed til at bruge sin sprogkundskaber i fransk og arabisk.

Lise havde mange andre talenter og interesser. Da hun flyttede til England i begyndelsen af 80'erne, begyndte hun at gå til ridning. Hun blev særligt

Hoppende prin-
ser fra *Prinsen
der kendte sin
skæbne*. Lise
Manniches origi-
naltegninger.

interesseret i islandske heste og fik sin egen hest. Med vanlig energi og entusiasme kastede hun sig ind i arbejdet med at udvikle The Icelandic Horse Society of Great Britain. Hun var en af hovedkræfterne bag The British Champion Show i 1991 og var samme år i august lederen af det britiske hold under the World Championships i Sverige.

Lise havde også et godt blik for indretning og farver. Da Carsten Niebuhr Institutet flyttede til Snorresgade, hvor ombygningen af de mange etager havde smadret Poul Gernes' oprindelige udsmykning af bygningens indre, blev det Lise, der kom til at farvesætte hver etage, hvad hun gjorde med klar henvisning til den ægyptiske palet. Sit eget hus i Svaneke fik hun malet på en sådan måde, at det siden blev præmieret som året hus.

Lises betydning for DÆS kan næppe overvurderes. Hun var en flittig og skattet foredragsholder, og så havde hun lidt af et festgen. Det var hende, der introducerede de årlige fester i selskabet, hvor hun selv var chefkok/arrangør. Hun skrev sange og lavede den store revy til selskabets 20 års fødselsdag. Og så redigerede hun *Papyrus*. Det var måske det arbejde, der gav hende den største glæde i de sidste 20 år af hendes liv. Hun var lykkelig for arbejdet med at skrive og skaffe artikler til bladet, og var meget stolt af at have ført det op på et niveau, der fik de største udenlandske biblioteker til at abonnere på det.

Hun vil blive dybt savnet.

Paul John Frandsen

Jeg plejede at skrive rubrikken *Siden sidst* sammen med Lise Manniche. Vi koordinerede, hvem der skrev om hvilke fund, og vi diskuterede over mail og på telefon, hvad der kunne være interessant at have med og hvad der måske ikke var så interessant. Ofte havde Lise netop været i Ægypten og med egne øjne set for eksempel de restaureringer i Karnaktemplet, som jeg skrev om til *Siden sidst*, og kunne supplere med mere info, billeder eller rettelser. Denne gang skal jeg skrive rubrikken selv. Tabet af Lise er naturligvis størst for hendes familie og nærmeste, men hendes død har påvirket mange, ikke mindst Papyrusredaktionen. Paul John Frandsens nekrolog i dette nummer af Papyrus mere end opsummerer Lises liv, og på denne plads vil jeg derfor nøjes med at erklære mig enig med Paul i, at Lise vil blive dybt savnet.

Siden sidst har Ægypten også fået en ny Turisme- og Antikvitetsminister i stedet for Khaled el-Anany, der havde været minister siden 2016. Khaled el-Anany og en lang række andre ministre blev afsat ved et ekstraordinært møde i det ægyptiske parlament i august 2022, men der forlyder ikke noget om, hvad grunden var. Efterfølgeren på posten som Turisme- og Antikvitetsminister er bankmanden Ahmed Issa. Ahmed Issa optræder endnu ikke som talsmand ved fund,

udgravninger eller andet. Her er det indtil videre generalsekretæren ved Supreme Council of Antiquities (SCA), Mustafa Waziri, der fører ordet.

Siden sidst har man verden over også fejret 100-året for fundet af Tutankhamons grav. Datoen for fundet, den 4. november, har tidligere været i spil som den dag, Grand Egyptian Museum (GEM) ville slå dørene op eller i det mindste annoncere, hvornår man påtænker at åbne. Ved redaktionens slutning må vi dog konstatere, at der stadig ikke er sat nogen dato på åbningen af GEM. Men husk også på, at det gamle ægyptiske museum på Tahrirpladsen i Cairos centrum ikke lukker, når GEM engang åbner. Der vil stadig være mange genstande udstillet i det gamle museum, men førstegangsbesøgende vil nok savne Tutankhamon-genstandene, som for en stor dels vedkommende allerede er flyttet ud til GEM. Og så er der naturligvis også de andre, store museer i Cairo og omegn, herunder det nye National Museum of Egyptian Civilisation, Imhotep Museum i Sakkara m.v. GEM må alligevel snart gerne åbne, og hvis ikke det bliver i 2022, må vi nu krydse fingre for at det bliver i 2023!

FUND OG FORSKNING

Sakkara

BUBASTEION – ENDNU ET STORT FUND I SAKKARA

Ægyptiske arkæologer har siden 2018 gravet ved Bubasteion i Sakkara under ledelse af Mustafa Waziri, generalsekretær i SCA. Tidligere i år gjorde arkæologerne endnu et af de store Sakkara-fund, som vi har skrevet om i Siden sidst adskillige gange.

Det nyligt annoncerede fund bestod blandt meget andet af en stor samling af gudestatuetter i forskellige størrelser, alle fremstillet i bronze. Statuerne forestiller Bastet, Anubis, Osiris, Amun-Min, Isis, Nefertum, og Hathor. Arkæologerne fandt også rituelle instrumenter, en hovedløs statue af Imhotep, en samling af bemalede sentids-sarkofager i træ, amuletter, trækasser, statuer med forgyldte ansigter, kosmetiske gen-

T.v. Bronze-figur af Bastet i. T.h. Isis og Neph-tys. Foto Ministry of Tourism and Antiquities.

stande, herunder kamme, eyeliner og beholdere, armbånd, øreringe og halskæder.

Som om dette ikke var nok, kunne Waziri også meddele, at fundet inkluderede en dobbeltstatue af Isis og Nephthys plus en papyrus, hvis hieroglyftekst måske indeholder kapitler fra Dødebogen.

Kisterne fra fundet bliver ifølge Waziri senere udstillet på GEM.

◆ Lagt på nettet 30. maj 2022
<https://english.ahram.org.eg/News/467066.aspx>

OMRÅDET VED UNAS' PROCESSIONSVEJ
SARKOFAG FRA RAMSES II'S TID
Forskere fra Cairo University's arkæologiske fakultet har under Ola el-Aguizys

ledelse fundet en antropoid sarkofag tilhørende Ptahemwia, som levede i Ramses II's regeringstid. Arkæologerne opdagede hans grav sidste år i området syd for Unas' processionsvej. Se også Papyrus 42/1.

Mustafa Waziry forklarer, at Ptahemwia kunne smykke sig med en lang række titler, herunder kongelig skriver, øverste chef for kvæghold i Ramses II's tempel, skatmester samt ansvarlig for ofringer til alle guder i Øvre- og Nedre Ægypten.

Ptahemwias gravkammer ligger 7 m under jorden og måler 4,2 x 4,5 m. Fra gravkammeret er der adgang til to andre kamre mod hhv. øst og vest. Disse to kamre var tomt. I det store kammer var der et hul i gulvet, som førte til en trappe, der leder ned til endnu et gravkammer.

Det var her, el-Aguizy opdagede Ptahemwias sarkofag. Låget var brækket i to stykker, men begge dele befandt sig stadig i kammeret. Sarkofagen var tom, men der var endnu spor af den bitumen, der var brugt under balsameringen. På kistelåget kan man se den afdøde med krydsede arme og med djed- og tyetknu-desymboler i hænderne. Sarkofagen er dekoreret med afbildninger af himmelgudinden Nut, de fire Horussønner og Ptahemwias navn og titler.

◆ Lagt på nettet 16. september 2022
<https://english.ahram.org.eg/News/476369.aspx>

Luxor vestbredden

UDGRAVNINGERNE FORTSÆTTER

I KOM EL-HETAN

Hourig Sourouzian er sammen med tyske og ægyptiske arkæologer stadig i gang med udgravningerne af Amenhotep III's millionårshus på Luxors vestbred.

I begyndelsen af året kunne Mustafa Waziri derfor bekendtgøre fundet af en række store kalkstensfragmenter, hvoraf nogle af dem hørte til et par sfinxer af Amenhotep III iført nemestørklæde, det kongelige, falske skæg og en bred krave om halsen.

Desværre er fragmenterne i dårlig stand, da de blev fundet delvist i vand

bag templets tredje pylon. Sourouzian mener, at sfinxerne af kongen oprindeligt var otte m lange og stod ved begyndelsen af den processionsvej, der ledte fra tredje pylon til peristylgården, hvor dalfesten blev fejret hvert år. Man fejrede kongens regeringsjubilæum samme sted, og de nye fund indbefatter relief-fragmenter, der skildrer dette.

Dertil kommer en lang række andre fund, herunder fragmenter med offer-scener med forskellige guddomme, fragmenter af Sakhmet-statuer og en lille statue af en embedsmand og hans kone udført i granodiorit. Den lille statue stammer formentlig fra Amarnaperioden. Der er også fundet flere fundamentblokke og søjlebaser.

◆ Lagt på nettet 13. januar 2022
<https://english.ahram.org.eg/News/455206.aspx>

Kom Ombo

ADMINISTRATIVT CENTRUM I KOM OMBO
Rester af et stort, administrativt anlæg fra 1. Mellempperiode er fundet af østrigske og ægyptiske arkæologer i Kom Ombo, 45 km nord for Aswan. Det er Eriny Foster og Abdel Moneim Saeed, der står i spidsen for arbejdet.

Det østrigske arkæologiske institut har længe arbejdet med bosættelsesarkæologi, og de påbegyndte deres Kom Ombo-projekt med Antikvitets- og Turismeministeriet tilbage i 2017. Projektet har til formål at undersøge Kom Ombo og dets bagland. Det ptolemæiske tempel er velbesøgt af turister og kendt vidt

og bredt. Den omkringliggende by er til gengæld aldrig rigtigt blevet undersøgt systematisk.

Anlægget er fundet tæt på det ptolemæiske tempel, og det består af mange rum, kældre, trapper, lagerrum og ikke mindst 20 koniske siloer til kornopbevaring.

Væggene i siloerne er usædvanligt velbevarede og op til to m i højden – nogle af dem endnu højere. Bygningen har formentlig fungeret som centrum for korndistribution. Noget af det, der gør fundet interessant er, at anlægget stammer fra 1. Mellemtid. Det indikerer, at byen var vigtig på denne tid.

◆ Lagt på nettet 2. marts 2022
<https://english.ahram.org.eg/News/462100.aspx>

Aswan

FAMILIEGRAV FRA GRÆSK-ROMERSK TID
Italienske og ægyptiske arkæologer (Egyptian-Italian Mission in West Aswan/EIMAWA) under ledelse af professor Patrizia Piacentini har fundet en meget stor og hidtil ukendt familiegrav på Aswans vestbred, nærmere bestemt i området omkring Aga Khans mausoleum.

Selvom graven, som forskerne daterer til græsk-romersk tid, var røvet allerede i oldtiden, indeholdt den omkring 30 mumier og mange andre interessante ting. Gravens østvendte væg bestod af en mængde knogler, mestendels fra får, keramikfragmenter, offerborde og stenstykker med hieroglyf-

Fund fra den græsk-romerske grav på Aswans vestbred. Foto EIMAWA Università degli Studi di Milano, MOTA.

Stele med græsk indskrift. Fra nettet.

indskrifter. Graven har muligvis været brugt som et votivsted.

Trappen, der er delvist flankeret af udskårne blokke og dækket af en hvælving af soltørrede lersten, leder til gravens indgang. Indgangen var lukket af med et komplekst system af stenblokke.

Graven består af en forhal og fire gravkamre skåret dybt ind i klippen. I forhallen fandt arkæologerne en terakottasarkofag med en barnemumie, og i gravkamrene lå de næsten 30 mumier.

Nogle af dem var i god bevaringsstand, andre ødelagt af gravrøvere. Radiografiske og antropologiske undersøgelser viser, at 30 procent af mumierne var børn, fra spædbarnsalderen og op til 10 år. Knogleanalyser viser, at nogle af de døde led af infektionssygdomme og stofskiftesygdomme og lærbenet på en kvindemumie viste tegn på amputation.

◆ Lagt på nettet 17. januar 2022
<https://lastatalenews.unimi.it/scoperta-ad-assuan-tomba-periodo-greco-romano-20-mummie>

Rødehavskysten

BERENICE

FEMTEN HOVEDLØSE FALKE

Under udgravning af det såkaldte Nordlige Kompleks i havnen i Berenike har arkæologer fra University of Delaware og Polish Centre for Mediterranean Archaeology fundet resterne af et ægyptisk tempel, der i slutningen af det fjerde århundrede blev overtaget af de

såkaldte Blemmyer, der indrettede det til deres egen falkekult.

Berenike var en hellenistisk-romersk by på den ægyptiske rødehavskyst ca. 350 km stik øst for Aswan, grundlagt af Ptolemæus II og beboet til midten af det sjette århundrede e.Kr. Fra midten af det fjerde århundrede og indtil den blev forladt små to hundrede år senere var den beboet af det semi-nomadiske blemmyfolk, der havde rødder i Nubien. I helligdommen fandt forskerne femten falke, mange af dem uden hoved, begravet sammen med falkeæg rundt om en piedestal. Fundet gør os bekendte med en kultisk praksis – og religion – der hidtil ikke har været kendt, og viser samtidigt, at forbuddet i Romerriget mod andre religioner end kristendommen havde en begrænset geografisk gyldighed.

I templet fandt man en række forskellige ting, herunder en blokstatue, hvis stil viser indflydelse fra det meroitiske kongedømme længere mod syd. Den mest interessante genstand er dog en stele i ægyptisk stil med en græsk indskrift (se ovenfor). Over teksten ses en faraofigur, der ofrer en rund genstand, måske et brød eller en kage, til tre guder: Harpokrates af Koptos, en falkegud og en gudinde med Hathorkrone. Kongen bærer den hvide krone. Øverst ses en vinget solskive, hvorfra der hænger to kobraer. Arkæologerne mener derfor, at stelen skal forbindes med kulten i Koptos. Det peger på, at blemmyerne udførte ritualer i templet, som baserede sig på den faraoniske

Falkemumie.
 Foto Creative Commons.

teologi og ikonografi samtidig med at man tilpassede kulten med kulturens egne trosideer. Teksten støtter denne tolkning. Ethvert ægyptisk tempel udgjorde i princippet sit eget kosmos, hvad der indebar, at dets liv blev opretholdt i en stadig kamp med de kaotiske kræfter. Disse repræsenteredes gennem forbud, der var specifikke for hvert kosmos /tempel, og et sådant møder vi også her, da det lige netop er det lille tempels forbud, der fremsættes på stelens tekst: *Det er ikke passende [dvs. det er forbudt] at koge et hoved her.*

◆ Lagt på nettet oktober 2022.

<https://www.ancient-origins.net/news-history-archaeology/falcon-mummies-0017375>

KRIMINALNYT

Louvre og Metropolitan på anklagebænken

Anklagere i New York har bekendtgjort beslaglæggelsen af fem oldægyptiske genstande, der befinder sig i Metropolitan Museum of Art. Genstandene har angiveligt en værdi på mere end tre millioner dollars.

Beslaglæggelsen er en del af en større sag om ulovlig international handel med oldsager fra Ægypten, som også involverer Louvres tidligere direktør, Jean-Luc Martinez. Han står anklaget for medvirken til bedrageri.

Martinez, der var direktør på Louvre mellem 2013 og 2021, er anklaget for med vilje at have skjult oprindelsen på en række ægyptiske genstande, som efterforskere mener er smuglet ud af Ægypten under revolutionen mod den afdøde, tidligere præsident Hosni Mubarak i 2011.

Metropolitan købte de fem beslaglagte genstande mellem 2013 og 2015, og mu-

Nedjemankhs forgyldte sarkofag. Foto The Metropolitan Museum of Art.

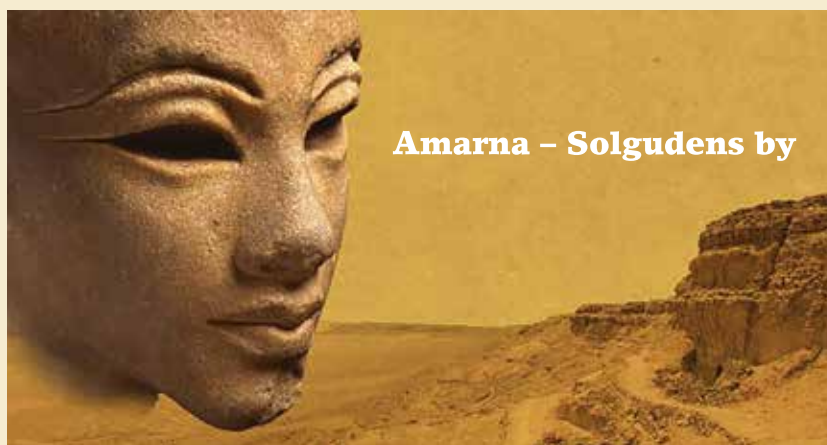
seet hævder til sit forsvar, at det er “offer for en international kriminel organisation”.

Allerede i 2019 returnerede Metropolitan præsten Nedjemankhs forgyldte sarkofag. Anklagerne mener, at den også blev stjålet under protesterne i 2011.

Louvre-sagen åbnede i juli 2018, to år efter at Louvres afdeling i Abu Dhabi havde købt en sjælden lyserød granitstele, der forestiller Tutankhamon og fire andre genstande fra det gamle Ægypten.

◆ Lagt på nettet 4. juni 2022
<https://english.ahram.org.eg/News/467396.aspx>

MUSEUMSNYT

Amarnaudstillingen kommer

Udstillingen *Amarna – Solgudens by* åbner den 26. januar 2023 og kører til og med den 18. juni 2023 på Glyptoteket i København. Udstillingen var sat til at åbne i 2022, men er altså udskudt til begyndelsen af 2023. Den er kurateret af Tine Bagh, formand for DÆS og inspektør i den ægyptiske samling på Glyptoteket.

Udstillingen stiller skarpt på periodens særegne visuelle stil, samtidig med at det levede liv, religiøst og verdsligt, opleves gennem solhymner, udviklingen af en unik musikstil og almindelige hverdagsgenstande. Med andre ord sættes scenen for Amarna gennem en præsentation af hovedpersonerne i rekonstruerede omgivelser.

Udstillingen afrundes med fokus på barnekongen Tutankhamon, der som søn af Akhenaten voksede op i Amarna. Under hans regeringstid blev det besluttet at vende tilbage til de gamle guder og den tidligere residens. Udstillingen er derfor også en markering af 100-året for fundet af hans berømte grav den 4. november 1922.

I forbindelse med udstillingen udgives et rigt illustreret katalog med bidrag fra både danske og internationale eksperter i Amarnaperioden, fx Aidan Dodson, Barry J. Kemp, W. Raymond Johnson, Anne Haslund Hansen og Lise Manniche.

◆ www.glyptoteket.dk/udstilling/amarna/

TURISTNYT

Fotografering tilladt

Den måtte jo komme før eller siden, tilladelsen til at tage de billeder, man har lyst til på museer og arkæologiske lokaliteter i Ægypten. Med udbredelsen af smartphones det seneste årti har det været stadig mere vanskeligt for myndighederne at forhindre folk i at tage billeder.

Det strikse forbud mod nogen former for fotografering på blandt andet Det Ægyptiske Museum i Cairo, Kongernes Dal m.v. har da også været under opblødning i en årrække. Hidtil har man dog skulle investere i en såkaldt fotobillet de forskellige steder for at få lov at fotografere, men nu har myndighederne bestemt, at alle – ægyptere såvel som turister – kan tage alle de fotos og vide-

oer de vil uden fotobillet på alle museer og arkæologiske steder i landet.

Forbuddet mod brug af blitz gælder dog stadig ved indendørs fotografering. Man må benytte både telefon og “almindeligt” udstyr til sine fotos/film. Fotograferer eller filmer man med et mere kommercielt sigte og med professionelt udstyr, skal man dog stadig søge en særlig tilladelse.

**De jordiske rester af Amarnaperiodens kongefamilie.
Hvad ved vi og hvad ved vi ikke.
Et retsmedicinsk blik**
Corinne Dubig

Kampen om de normanniske porfyrarsarkofager
Lise Manniche

Nofret
Paul John Frandsen

**Thorlacius i Kongernes Dal
– én måned før Champollions tydning**
Jørgen Podemann Sørensen

Mindeord: Lise Manniche
Paul John Frandsen

Siden sidst
Louise Alkjær

